

PATRIMONIUL CULTURAL ROMÂNESC AL MĂRGINIMII SIBIULUI ÎN ISTORIOGRAFIE*

Ela Cosma**

Abstract. *The study offers a broad view upon the bibliographic references regarding Mărginimea Sibiului, a specific area of 18 Romanian villages around the city of Sibiu, lying at the foot of the Southern Carpathians. The special literature includes the historical studies about Mărginimea Sibiului, the ethnologic and ethnographic approaches concerning the Romanian shepherds from this area, the historiography of Mărginimea's inner and outer juridical relations, as well as monographies of the localities composing the area.*

Our historiographical study approaches the following research fields: 1. preoccupations of medieval archaeology regarding the border fortifications in Mărginimea Sibiului; 2. its historiography reflected by studies of medieval and modern history; 3. the historiography regarding the juridical relations of Mărginimea Sibiului; 4. historical biographies from Mărginimea Sibiului; 5. church history; 6. national and confessional statistics from the 18th century; 7. school history of Mărginimea Sibiului; 8. art history: churches and hand-painted icons from Mărginime; 9. the „troițe” (wayside crosses) heritage of Mărginime; 10. ethnological literature on the shepherds from Mărginimea Sibiului; 11. monographies of the localities in Mărginimea Sibiului; 12. perspectives in promoting the cultural heritage preserved by Mărginimea Sibiului.

Keywords: Mărginimea Sibiului, historiography, history, ethnology, monographies, Romanian cultural heritage

Istoriografia Mărginimii Sibiului cuprinde monografii generale ale localităților mărginene, lucrări tematice cu caracter special (unidisciplinar) ori general (multidisciplinare) referitoare la zona propriu-zisă, precum și biografii istorice dedicate unor reprezentanți de seamă ai Mărginimii. Preocupărilor privind istoria Mărginimii li se adaugă cele vizând folclorul și etnologia, particularitățile graiului local și arta populară, geografia regională cu incursiuni în geologie, floră și faună, cu apel la specificul montan al mediului înconjurător, atât de propice creșterii animalelor (și îndeosebi a oilor) pe pășunile înalte ale munților.

Vom observa, de la bun început, că în fundalul – pe care se conturează oricare dintre tablourile Mărginimii Sibiului și din care izvorăște întreaga sa literatură științifică sau chiar beletristică – ochiul, mintea și sufletul privitorului sunt dominate de două aspecte de bază: cadrul alpin al zonei și caracterul românesc, pur și conservator, al locuitorilor săi. Uneori istoriografia mai veche a făcut eforturi pentru a estompa aceste

* Studiu susținut printr-un grant de cercetare realizat cu sprijin financiar din Fondul Recurent al Donatorilor, aflat la dispoziția Academiei Române și gestionat prin Fundația „PATRIMONIUL”, intitulat *Patrimoniul istorico-juridic românesc în documente și arhive inedite*, nr. proiect: GAR-UM-2019-II-2.5-13, director de grant: Ela Cosma.

** Cercetător științific I, dr., Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca al Academiei Române; e-mail: ela_cosma@yahoo.com.

trăsături caracteristice ale spațiului mărginean, din dorința de a evidenția prezența rarefiată și dominanța altei compoziții etnice, incontestabilă de altfel prin rolul ei istoric.

Studiul nostru referitor la istoriografia Mărginimii Sibiului este structurat pe următoarele componente: 1. preocupări de arheologie medievală vizând cetățile mărginene de graniță; 2. istoriografia Mărginimii Sibiului în studii de istorie medievală și modernă; 3. istoriografia privind raporturile juridice ale Mărginimii Sibiului; 4. biografii istorice mărginene; 5. istoria bisericii; 6. statistici național-confesionale din secolul al XVIII-lea; 7. istoria școlilor din Mărginime; 8. istoria artei: biserici și icoane din Mărginime; 9. patrimoniul troițelor mărginene; 10. literatura etnologică cu privire la oierii mărgineni; 11. monografiile privind localitățile Mărginimii Sibiului; 12. contribuții istoriografice cuprinse în prezentul volum; 13. perspectivele valorificării patrimoniului cultural al Mărginimii Sibiului.

1. Preocupări de arheologie medievală vizând cetățile mărginene de graniță

Arheologia Mărginimii Sibiului privind perioada antichității, dar mai cu seamă a evului mediu, a fost cu totul deficitară până la izbucnirea celui de-al doilea război mondial. În secolul al XIX-lea putem vorbi de periegeze, datorate învățaților sași, care căutau urmele istorice ale cetăților romane ori ale bisericilor fortificate săsești. De pildă, la 1856, Johann Michael Ackner menționa – dar desigur nu pe baza cercetărilor arheologice, ci într-o comunicare destinată Comisiei centrale c.c. pentru cercetarea și conservarea monumentelor arhitecturale – cetățile medievale de graniță ale Mărginimii, printre care cetatea (*coșteiul*) de la Rășinari¹. Cetățile de graniță, și în special cea din Rășinari, figurează și în repertoriile arheologice elaborate de istoricii Eduard Albert Bielz (1898, 1899)², Forster Gyula (1906)³, respectiv Iulian Marțian (1920)⁴. Studiile antebelice ale lui Kurt Horedt au vizat cetățile de graniță transilvane, în rândul cărora se numărau și cele din Mărginime (1941)⁵. Cercetătorul sas a refuzat identificarea *coșteiului* rășinărean cu așezarea rurală dispărută, denumită în documente *villa Ruetel*, pe care editorii Franz Zimmermann și Carl Werner ai primului volum din *Urkundenbuch* o plasau la Cisnădie⁶. Dealtfel, teza localizării *villei Ruetel* în Cisnădia săsească este și mai veche, fiind formulată pentru prima oară de romanticul Johann Karl Schuller (1844), apoi – în absența

¹ Johann Michael Ackner, *Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen*, în „Mitteilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale”, I, 1856, p. 3-50, extras apărut și la Viena, 1856-1857, p. 60-61.

² Eduard Albert Bielz, *Die Burgen und Ruinen in Siebenbürgen*, în „Jahrbuch des siebenbürgischen Karpathenvereins”, nr. 18, 1898, p. 57-92; nr. 19, 1899, p. 5-48.

³ Forster Gyula (editor), *Magyarország műemlékei*, vol. 2, Budapesta, 1906, p. 788.

⁴ Iulian Marțian, *Repertoriul arheologic pentru Ardeal*, Bistrița, 1920, nr. 539, p. 31-32.

⁵ Kurt Horedt, *Siebenbürgische Grenzburgen*, în „Siebenbürgische Vierteljahresschrift”, nr. 64, 1941, p. 21-26; idem, *Zur siebenbürgischen Burgenforschung*, în „Südost-Forschungen”, nr. 6, 1941, p. 596-597.

⁶ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I, editori Franz Zimmermann și Carl Werner, Sibiu, editura lui Franz Michaelis, 1892, doc. nr. 15, p. 7-8, doc. nr. 38, p. 26-28.

oricăror săpături arheologice – fiind îmbrățișată cu entuziasm de istoriografia săsească reprezentată de marele istoric Friedrich Teutsch (1893), urmat de Rudolf Briebrecher (1923) și Fritz Schuster (1936)⁷. De notat că și istoricul dreptului săsesc Georg Eduard Müller a combătut categoric plasarea *villei Ruetel* la Rășinari (1935)⁸. Ni se pare mult politizat și etnicizat contextul în care s-au plasat aceste identificări și localizări, pentru a exclude cu orice preț componenta românească a așezării și a fortificației învecinate.

Arheologia românească a fost prefigurată de studiul mărgineanului Aurel Decei, a cărui casă memorială se află în satul său natal Gura Râului. Istoricul, specializat în Orientul Apropiat, a făcut o primă atribuire cetății Salgo – cea mai importantă cetate de graniță din zona Mărginimii, după cum o releva istoriografia medievală –, identificând locul amplasării ei în satul Sibiel (1939-1942). Se pare că, în scopul fortificării graniței sudice a Transilvaniei, încă din secolul al XII-lea regalitatea maghiară edificase cetatea Salgo, bine cunoscută și între anii 1322-1366. Tot regalitatea maghiară a organizat și domeniul cetății format din 9 localități, din care 5 erau românești (*quinque villae Olaceis*) și 4 săsești⁹. S-a propus, deci, localizarea (incertă a) cetății Salgo fie pe dealul Tarnița sau Mogoradia, lângă Săliște, în Mărginimea Sibiului (Ioan Lupaș, 1903)¹⁰, fie la Sibiel (Aurel Decei, 1939-1942)¹¹, ori, în fine, pe dealul numit și azi Cetate, în apropierea Orlatului. La finele veacului al XIV-lea cetatea Salgo a fost abandonată, ca urmare a construcției cetăților de la Turnu Roșu, Lotru și Tălmăciu, care i-au preluat funcțiile strategice¹².

De fapt, ansamblul cetăților de graniță construite în secolele XIII-XIV în Transilvania central-sudică cuprindea *coșteiul* („castelul”) de la Rășinari¹³, ca și cetățile de la Orlat (aflată la 11 km depărtare de *coștei*), Tilișca, Breaza, Trainei (Trăinei), Gârbova, Sibîșeni, Cucuiș, Cîsnădie (*Hünenburg*) ori Sadu (*Zoodt*), ridicate pe dealuri înalte (sub 900 m), cu drumuri de acces, în apropierea unor sate preponderent românești. Cetățile, cu rol de apărare și de refugiu în fața invaziei turcilor, au intrat sub administrația Universității Naționale Săsești, după crearea acesteia la 1486, însă au fost părăsite la

⁷ Johann Karl Schuller, articol în „Transsilvania”, Sibiu, 1844, p. 31; Friedrich Teutsch, articol în „Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde”, an 16, Sibiu, 1893, p. 81-82; Rudolf Briebrecher, articol în „Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde”, an 46, Sibiu, 1923, p. 59-61; Fritz Schuster, articol în „Siebenbürgische Vierteljahresschrift”, an 59, 1936, p. 113.

⁸ Georg Eduard Müller, *Ist das Andreanum vom Jahre 1224 eine Fälschung ?*, în „Siebenbürgische Vierteljahresschrift”, an 58, 1935, p. 113.

⁹ Aurel Decei, *Cetatea Salgo de la Sibiel*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj”, VII, 1939-1942, p. 318-320.

¹⁰ Ioan Lupaș, *Câteva pagini din trecutul comunei Săliște. Schiță istorică*, în: „Transilvania. Organul Asociațiunii pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român”, an XXXIV, nr. II, Sibiu, martie-aprilie 1903, p. 55.

¹¹ Aurel Decei, *op. cit.*, p. 318; Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. II, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1979, p. 453, 466 susține teza lui Aurel Decei, de plasare a cetății Salgo la Sibiel.

¹² Ion Horațiu Pavel, *Țara Amlășului. Studiu de geografie regională*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2012, p. 5-6.

¹³ Victor Păcală, *Monografia satului Rășinari*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1915, p. 45.

mijlocul veacului al XVI-lea, după ce își pierduseră utilitatea în vremea Principatului Transilvan sub suzeranitate otomană¹⁴.

Dacă Ion Albescu realiza o prezentare mai degrabă turistică a cetății medievale de la Turnu Roșu (1964)¹⁵, campanii serioase de arheologie medievală au fost efectuate în zonă abia de către Thomas Năgler și Petre Munteanu-Beșliu (1967-1998)¹⁶.

Săpăturile arheologice propriu-zise la aceste cetăți au fost demarate de Thomas Năgler, în cadrul unui plan complex de cercetare la Institutul de Cercetări Socio-Umane din Sibiu. În urma săpăturilor, istoricul sibian a publicat mai multe articole referitoare la cercetarea arheologică a cetăților medievale de la Tilișca (1967)¹⁷, Breaza (1969)¹⁸ și Orlat (1977)¹⁹.

Săpăturile arheologice au fost continuate, la cetățile de la Sadu și Cislădie, apoi la „Turnul Rupt” (*Zerbrochener Turm*) pe Valea Oltului și la Rășinari, prin campaniile desfășurate de Petre Munteanu-Beșliu în anii 1987 și 1988, apoi, după o întrerupere de un deceniu, prin săpătura de control din 1997 și cea efectivă din 1998.

În 1999, cei doi arheologi citați, Năgler și Munteanu-Beșliu, au publicat un studiu asupra cetății de graniță de la Rășinari, în care evocă atât istoriografia preocupărilor arheologice²⁰ de până atunci, cât și campaniile lor anterioare, comparând datele de teren rezultate din săpătură cu cele oferite de celelalte cetăți de graniță investigate²¹.

Importanța cetăților de graniță din Mărginime și din pasul Turnu Roșu implică interese militare legate de apărarea căilor de comunicație, întreținerea posturilor de supraveghere a plaiului în proximitatea Țării Românești și pe Valea Oltului. Privilegiile vamale și comerciale oferite de regii unguri confirmă însemnătatea deosebită a cetății de la Turnu Roșu, pe unde trecea un drum esențial pentru circulația mărfurilor. Supravegherea atentă a Văii Oltului a început cel târziu odată cu reconstruirea cetății de la Tălmăciu (1370), prin ridicarea cetății de la Tălmăcel și amenajările fortificate de la Boița, Lotrioara, Râul Vadului, urmate de construirea așa-numitului „Turn Rupt” în secolul al XVI-lea. Toate acestea erau deservite de plăieșii români, locuitorii zonei, cu toate că se aflau sub administrarea Universității Naționale Săsești, cel târziu din 1486. Cetățile medievale din partea centrală a Transilvaniei sudice fac parte din sistemul defensiv

¹⁴ Thomas Năgler, Petre Munteanu Beșliu, *Die Grenzburg von Reschinar bei Hermannstadt*, în: „Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde”, Heft 1, 1999, p. 8-9.

¹⁵ Ion Albescu, *Cetatea Turnu-Roșu*, colecția „Monumentele patriei noastre”, București, Editura Meridiane, 1964.

¹⁶ Thomas Năgler, Petre Munteanu-Beșliu, *Die Grenzburg von Reschinar bei Hermannstadt*, în: „Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde”, Heft 1, 1999, p. 3-13.

¹⁷ Thomas Năgler, *Die mittelalterliche Burg Tilișca nach ihrer archäologischen Erforschung*, în „Forschungen zur Volks- und Landeskunde”, 10, Sibiu, 1967, p. 77-85.

¹⁸ Idem, *Cercetările din cetatea de la Breaza*, în „Muzeul Brukenthal”, 14, Sibiu, 1969, p. 89-121.

¹⁹ Idem, *Cetatea feudală de la Orlat și continuitatea românilor în sudul Transilvaniei*, în „Muzeul Brukenthal”, 20, Sibiu, 1977, p. 27-50.

²⁰ Autorii amintesc și articolul lui Theobald Streitfeld, *Mittelalterliche Vorhöhenburgen im südwestlichen Siebenbürgen*, în „Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde”, 3, 1980, p. 122-126.

²¹ Thomas Năgler, Petre Munteanu-Beșliu, *op. cit.*, p. 3-4.

general al granițelor Regatului maghiar, atacate frecvent de tătari, apoi de osmani. Aceluiași sistem de apărare îi aparțineau și cetățile din estul și nordul Transilvaniei, apoi cele de pe linia Dunării din Craina (Slovenia de azi) până în Banat. Petre Munteanu-Beșliu vorbește despre apărarea, în sensul cel mai larg al cuvântului, a Europei Centrale în fața pericolului otoman, în cadrul căreia Munților Carpați le revenea o importantă funcție defensivă. Concepute ca locuri de refugiu sau de combatere a contrabandei cu mărfuri comerciale, dar și ca puncte utile ambuscadelor și atacurilor prin surprindere, cetățile de la poalele nordice ale Carpaților Meridionali – de la Boița la est până la Rășinari și Orlat la vest – alcătuiesc o grupare aparte. S-au caracterizat prin dimensiuni mari, întreținere și apărare greoaie. Rolul lor strategic a fost destul de redus, din punct de vedere al națiunii de stare a sașilor, în contextul construirii lor pe dealurile înalte din apropierea satelor românești ale Mărginimii, nicidecum în vecinătatea marilor localități săsești, nici a orașului Sibiu. De aceea, cetățile mărginene de graniță au fost, se pare, abandonate după jumătatea secolului al XVI-lea, locul lor fiind luat de bisericile fortificate din mai toate așezările săsești²².

Arheologul Petre Munteanu-Beșliu a realizat săpături arheologice și la vechile „biserici dispărute” de la Sibiu și din localitățile mărginene Săliște și Sibiel, descriind complexele cercetate într-un volum publicat în 2001 și republicat după 2007²³. Apoi a mai cercetat fortificația medievală de la hotarul comunelor Jina (județul Sibiu) și Gârbova (județul Alba), în Munții Sebeșului (2012)²⁴.

În urma săpăturilor efectuate în 1985 la Săliște, arheologul a evidențiat existența medievală a trei biserici suprapuse, ultima fiind construită cu certitudine ante 1600 (datorită descoperirii unei monede datate), iar cea mai veche biserică (nedatabilă) suferind comparații cu capelele cneziale din Țara Hațegului (datate în secolele XII-XIV). Astfel că primul lăcaș de cult din Săliște permite fixarea datării cel târziu în secolul al XIV-lea, posibil și înainte de 1300. Izvoarele scrise din secolul al XIV-lea amintesc satele românești din vecinătatea marelui sat Săliște, ca făcând parte din domeniul cetății Salgo, uzurpat de Ioan de Tălmăciu, înapoiat regelui ungar de fratele acestuia, Nicolae, și dăruit voievodului transilvan Toma la 1324²⁵. La 1366 voievodul Vladislav Vlaicu al Țării Românești își

²² Petre Munteanu-Beșliu, *Contribuția Universității Săsești la consolidarea sistemului de fortificații din Defileul Oltului*, în „Tyragetia”, 3, 1993, p. 153-156; idem, *Fortificații (sisteme de fortificații) la marginea statelor feudale în Europa*, în „Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane”, vol. 5-6, Sibiu, 1998-1999, p. 111-132; idem, *Caracterul și evoluția fortificațiilor medievale din Defileul Oltului (secolele XIV-XVI)*, în „Buletinul Muzeului Militar Național”, vol. I, București, 2003, p. 142-151.

²³ Idem, *Biserici dispărute, biserici regăsite*, Sibiu, 2001, ediție online, 2007, <http://www.mitropoli-ardealului.ro/wp-content/uploads/2018/11/BISERICI-CARTE-2018-online.pdf>, cap. „Vechea biserică din Săliște”, p. 20-27.

²⁴ Idem, *Istorie regăsită. Fortificația medievală la hotarul dintre Gârbova și Jina*, în „Tribuna”, din 04 februarie 2012, <http://www.tribuna.ro/stiri/tribuna-de-weekend/fortifica-tia-medieval-a-la-hotarul-dintre-garbova-si-jina-74428.html>.

²⁵ *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania*, vol. XII (1361-1365), sub red. Ștefan Pascu, editori: Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Sabin Belu, Ioan Dani, Marionela Wolf, București, Editura

disputa teritoriul cu comitele plaiurilor Ioan zis Tompa și cu Ioan, fiul lui Petru din Cisnădie, delimitarea posesiunilor fiind făcută de regele Ludovic I. Cele mai vechi semne de hotar se aflau pe pământul lui Ioan, comitele, „ceea ce demonstrează că actul consfințează o situație preexistentă”²⁶. Dacă actul din 1383 documentează satele românești, între care Săliște, ce au intrat în posesiunea episcopului Goblinus, la judecarea unei neînțelegeri locale de către boierul Albu în 1428 se confirma că aceeași mare așezare românească ținea de stăpânirea efectivă a lui Mircea cel Bătrân. În orice caz, susține arheologul Petre Munteanu-Beșliu, „construcția din material durabil de la Săliște a fost prima dintre bisericile ortodoxe parohiale cunoscute în partea central-sudică a Transilvaniei”²⁷.

Mănăstirea dispărută de la Sibiel a fost cercetată arheologic în 1990. Mențiuni documentare certe provin din secolul al XVIII-lea, neexistând indicii arheologice care să dateze anterior această mănăstire, nici care să ateste distrugerea ei prin ardere în vremea generalului Buccow. Nu se cunoaște momentul când a fost abandonată, însă aproape 200 de ani mai târziu, adică în zilele noastre, vechea biserică a fost sfințită din nou, putând fi transformată într-un muzeu al actualei mănăstiri, așa cum sugerează autorul (2001, 2007)²⁸.

În încheierea periplului nostru arheologic prin Mărginimea Sibiului, trimitem neapărat la consultarea *Repertoriului arheologic al județului Sibiu (situri, monumente arheologice și istorice)*, realizat de Sabin Adrian Luca, Zeno Karl Pinter și Adrian Georgescu în anul 2003²⁹.

2. Istoriografia Mărginimii Sibiului în studii de istorie medievală și modernă

În cele de mai jos ne vom familiariza cu câteva dintre studiile istorice dedicate Mărginimii Sibiului în epoca medievală și în cea modernă, amintind lucrările în succesiunea cronologică a apariției lor.

Sub un titlu modest, *Câteva pagini din trecutul comunei Săliște*, studentul Ioan Lupaș oferea mai mult decât o schiță istorică, valoroasă și documentată, bazată atât pe izvoare medievale și moderne în limbile latină, germană, maghiară, cât și pe analizele unor eminente editori de diplome și documente, precum Ioan cavaler de Pușcariu, Simon Florent, Wilhelm Bruckner (1903)³⁰. Mai târziu, profesorul Ioan Lupaș publica o lucrare dedicată Sibiului, ca „centru al vieții românești din Ardeal” (1928)³¹.

Academiei R.S.R., 1985, doc. 233-234, p. 220-223, privind reconfirmarea de către regele ungar și voievodul transilvan a dăniei bunurilor lui Nicolae de Tălmăciu acordate voievodului Toma.

²⁶ Petre Munteanu-Beșliu, *Istorie regăsită ...*, p. 25.

²⁷ *Ibidem*, p. 26.

²⁸ *Ibidem*, cap. „Mănăstirea de la Sibiel”, p. 36-39.

²⁹ Sabin Adrian Luca, Zeno Karl Pinter și Adrian Georgescu, *Repertoriul arheologic al județului Sibiu (situri, monumente arheologice și istorice)*, Sibiu, Editura Economică, 2003.

³⁰ Ioan Lupaș, *Câteva pagini din trecutul comunei Săliște. Schiță istorică*, în: „Transilvania. Organul Asociațiunii pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român”, an XXXIV, nr. II, Sibiu, martie-aprilie 1903, p. 53-71.

³¹ Idem, *Sibiul ca centru al vieții românești din Ardeal*, Cluj, 1928.

La 1912 Georg Müller se aplecase asupra *Situației juridice inițiale (originare) a românilor de pe Pământul Săsesc*, într-un demers generalizator, ce sintetiza contribuțiile privind raporturile juridice româno-săsești aduse de întreaga istoriografie săsească și germană de până la el – de la Carl Eder (1791) la Anton Kurz (1846), Wilhelm Bruckner (1869), Eugen von Trauschenfels (1871), Friedrich Kramer (1880), *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, 3 vol. (1892-1902) –, luând în dezbateri critică și câteva izvoare primare și secundare maghiare – precum broșurile anonime și volumele documentare tipărite la Budapesta (1876-1884), lucrările lui Solyomfekete Ferenc (1906, 1909), Szádeczky Lajos (1908), Gagyí Jenő (1910), Karácsony János (1911), Petrovay György (1911) – și românești – *Monumentele pentru istoria țerii Făgărașului* de Nicolae Densușianu (1885), *Diplomele Maramureșene din secolul XIV și XV* ale lui Ioan Mihaly de Apșa (1900), scrieri ale lui Nicolae Iorga (1905), Ilie Gherghel (1910)³². Întreaga bibliografie consultată și prezentată cu argumente pro sau contra, precum și apelul la documentele de arhivă aveau în vedere o abordare holistică, de la începuturile istoriei românilor în Transilvania (începând cu colonizarea romană în Dacia, amintind așa-zisa „imigrare intracarpatică târzie” a românilor), continuând cu colonizarea teutonă și săsească, în același timp cu subordonarea juridică românilor față de noii-veniți, în fine descriind pe larg jurisdicția limitată și mai ales restricțiile impuse românilor locuitori pe Pământul Crăiesc de-a lungul existenței Universității Naționale Săsești (1486-1876). Foarte solid alcătuită, lucrarea lui Georg Müller rememora încă o dată și căuta să demonstreze „drepturile istorice” ale sașilor asupra teritoriului fostului *Fundus Regius*, ceea ce mergea mână în mână cu dezavuarea prezenței și a oricăror privilegii românești. În cadrul lucrării – exceptând câteva demonstrații forțate, interpretări tendențioase și omisiuni de documente –, de mare interes în contextul de față sunt studiile de caz și referirile punctuale la localitățile Mărginimii Sibiului, de o ireproșabilă valoare documentară.

Istoricul săliștean Ioan Lupaș redacta la 1936-1938 un amplu studiu sintetic, reflectând *Realități istorice în Voievodatul Transilvaniei din sec. XII-XVI*³³, în care aborda aspecte multiple, precum: I. numirile Transilvaniei; II. elementul etnic de bază al voievodatului: românii (unde puncta autonomia românească prin „înfrățirea româno-carpatică”, legătura indisolubilă a românilor cu munții lor, problema cnezilor români³⁴ și a dreptului obișnuielnic românesc³⁵); III. „pătrunderea ungarilor în teritoriul românesc, împotrivirea românilor”, pe baza mărturiilor cronicilor și izvoarelor maghiare, îndeosebi;

³² Georg Eduard Müller, *Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen im Sachsenlande*, în: „Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde”, nr. 38, Sibiu, 1912, p. 85-314.

³³ Ioan Lupaș, *Realități istorice în Voievodatul Transilvaniei din sec. XII-XVI*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, nr. VII, 1936-1938, editat de Alexandru Lapedatu și Ioan Lupaș, Cluj – București, Universitatea Regele Ferdinand I din Cluj, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1939, p. 1-85.

³⁴ *Ibidem*, p. 9-17.

³⁵ *Ibidem*, p. 17.

IV. colonizarea secuilor; V. colonizarea sașilor, a cavalerilor teutoni și chestiunea „locurilor deșerte”³⁶; VI. voievodatul transilvan în legătură cu și împotriva regatului ungar; VII. desprinderea voievodatului transilvan de regatul ungar în secolul al XVI-lea.

După ce, în 1935, Ion Conea scrisese o geografie istorică a Țării Loviștei³⁷, Ioan Moga i-a replicat printr-o recenzie³⁸ și o succesiune de microsinteze dedicate Mărginimii medievale, cu formațiunile sale existente înainte și după încorporarea sa administrativă în sânul Pământului Săsesc la finele secolului al XV-lea. Începând cu articolul polemic despre *Problema Țării Loviștei și ducatul Amlașului* (1935)³⁹, istoricul originar din Săliște, Ioan Moga, și-a continuat preocuparea legată de teritoriul și hărțile zonei natale, semnând volumul „*Marginea*”. *Ducatul Amlașului și Scaunul Săliștei* (1942)⁴⁰ și studiul intitulat *Țara Loviștei și ducatul Amlașului*, apărut postum (1973). Aici arată că districtul sau Țara Amlașului (*provincia Omlas*), păzită de cetatea Salgo, era formată din 5 sate, toate acestea fiind românești, așa cum le caracterizează chiar documentele: *villae Valachorum in pertinentiis eiusdem Hamlas*⁴¹.

Să relevăm calitățile sintetice de marcă ale medievistului Ioan Moga, într-o lucrare apărută la Leipzig (1942)⁴². Dedicată românilor în documentele maghiare ale evului mediu, Moga nu doar că recenzează polemic *Documenta historiam Valachorum in Hungaria*, ediția documentară coordonată de E. Lukinich, ce apăruse la Budapesta cu un an înainte⁴³, dar autorul impresionează prin bibliografia exhaustivă pe care o aduce, prin competențele sale istorico-etnografice și prin cele paleografice de excepție, prin argumentele invocate cu o logică fermă și cu o desăvârșită eleganță. În acest studiu, am putea spune că, folosind ca pretext interpretarea cenzurată a documentelor de către Lukinich, mărgineanul Ioan Moga expune marile întrebări și acuze aduse istoriei românilor – cum ar fi: imigrările românilor în Transilvania în secolele al XIII-lea și al XIV-lea, „nomadismul” românilor în Transilvania, românii ca populație exclusiv munteană și păstorească, întemeierea satelor românești după venirea maghiarilor și, deci,

³⁶ *Ibidem*, p. 34-50.

³⁷ Ion Conea, *Țara Loviștei. Geografie istorică*, București, 1935.

³⁸ Recenzia lui Ioan Moga la cartea lui Ion Conea a apărut în „Anuarul Institutului de Istorie Națională” din Cluj, VI, 1931-1935, p. 664-673, fiind urmată de dreptul la replică publicat de autorul recenzat în „Buletinul Societății Regale de Geografie”, vol. LV, București, 1936, p. 275-277.

³⁹ Ioan Moga, *Problema Țării Loviștei și ducatul Amlașului*, (extras al recenziei lui Moga amintite la nota anterioară,) Cluj, 1935, 11 p.

⁴⁰ Ioan Moga, „*Marginea*”. *Ducatul Amlașului și Scaunul Săliștei*, extras din volumul *Omagiu profesorului Ioan Lupaș*, București, Monitorul Oficial și Imprimeria Națională, 1942, 42 pagini + hărți.

⁴¹ Idem, *Țara Loviștei și ducatul Amlașului*, în „Scrieri istorice”, Cluj, 1973, p. 31-42.

⁴² Idem, *Die Rumänen in den ungarischen Urkunden des Mittelalters*, extras din „Leipziger Vierteljahresschrift für Südosteuropa”, herausgegeben vom Südosteuropa-Institut an der Universität Leipzig, Südostausschuß der Deutschen Akademie, Redaktion Georg Stadtmüller, Leipzig, Otto Harrassowitz Verleger, 1942, p. 98-113.

⁴³ *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p.Chr.*, coordonator E. Lukinich, sprijinit de L. Gáldi, editori A. Fekete Nagy și L. Makkai, Budapesta, 1941 (ediție), LXI + 636 p + 1 hartă anexată + multe hărți în text.

vechimea românilor în Transilvania –, rezolvându-le cu ajutorul cunoștințelor savante, dar și grație experienței practice deprinse în locurile natale. De fapt, Moga răstoarnă teoriile imigraționiste, demonstrând că păstoritul montan și transhumant exclusiv românesc se însoțea cu economia agricolă montană (de subzistență, însă tot exclusiv românească) datorată femeilor, iar dinamica turmelor (departe de a indica nomadismul ciobanilor) devenea cea mai mare atracție comercială și sursa fiscală cea mai dorită de regalitatea maghiară și de principii transilvani:

„La fel ca în Occident, și în economia rurală medievală din teritoriile românești, din pricina căilor de comunicație nedezvoltate, agricultura avea o rentabilitate redusă, în timp ce creșterea vitelor și a oilor ocupa primul loc între veniturile proprietarilor de pământ. Dar în aceasta consta tăria păstoritului românesc, care chiar și în secolul al XVIII-lea încă mai reprezenta principala sursă de venituri a nobilimii feudale din Transilvania și condiția existenței sistemului meșteșugăresc al burgheziei transilvane”⁴⁴.

O observație abia atinsă de Ioan Moga în 1942 avea să fie susținută sub forma unei cărți de către Ștefan Meteș (1971/1977), și anume faptul că mișcările de populație românească s-au înregistrat nu spre Transilvania (imigrări), ci din Transilvania (emigrări), din secolul al XIII-lea până în secolul XX, adică în cursul întregii istorii medievale și moderne românești⁴⁵.

Recent, Liviu Câmpeanu a reluat discuția privind jurisdicția Universității naționale săsești asupra unităților administrativ-teritoriale românești pe care le înglobează (2014)⁴⁶. Discuția este benefică, deși nu agreeam anumite traduceri „personalizate” (uneori anglicizate), pe care autorul sibian, de altfel bun cunoscător al limbii germane a documentelor, le-a operat într-un mod mai puțin fericit asupra unor termeni cu traducere consacrată în limba română (chiar *Sächsische Universität* e tradusă ca Universitatea „Saxonă”, nu ca Universitatea Săsească, instituită de sașii ardeleni, nu de saxonii din Germania).

Revenind acum la Țara Amlășului, aceasta este evocată recent, și din punct de vedere istoric, într-o monografie de geografie regională, semnată de Ion Horațiu Pavel (2012)⁴⁷, ce aduce unele elemente de noutate. Se vorbește despre tradiția „țării românești” a Amlășului, pomenită de *Cronica anonimă* în legătură cu descălecatul de la 1290 al

⁴⁴ *Ibidem*, p. 107-108: „Wie im Westen war auch in den rumänischen Gebieten in der mittelalterlichen ländlichen Wirtschaft der Ackerbau infolge der kaum entwickelten Verkehrswege von geringer Rentabilität, während die Rinder- und Schafzucht den ersten Platz unter den Einkünften des Gutsbesitzers inne hatte. Dies war aber die Stärke der rumänischen Hirtenviehzucht, welche auch noch im 18. Jh. die hauptsächlichste Einkommensquelle des feudalen Adels Siebenbürgens und die Daseinsbedingung des siebenbürgischen bürgerlichen Gewerbetreibenden darstellte”.

⁴⁵ Ștefan Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII-XX*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1971 (ediția întâi) / 1977 (ediția a doua, revăzută și adăugită).

⁴⁶ Liviu Câmpeanu, *Universitatea Saxonă din Transilvania și districtele românești aflate sub jurisdicția ei în evul mediu și epoca modernă*, Târgu Mureș, Editura NICO, 2014.

⁴⁷ Ion Horațiu Pavel, *Țara Amlășului. Studiu de geografie regională*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2012.

legendarului Negru Vodă, identificat de cei mai mulți cercetători cu Radu Negru Vodă, „mare herțeg al Amlășului și Făgărașului”, domn al Munteniei (1377-1383). Radu I a organizat teritoriul în anul 1383 ca Ducat al Amlășului, în extensiunea sa maximă (8 localități). Fratele și antecesorul său, Vladislav Vlaicu sau Vlaicu Vodă (1364-1377), administrase anterior teritoriul Amlășului cu 5 sate (Săliște, Galeș, Valea, Cacova, Sibiel), iar fiul și succesorul lui Radu Negru, Mircea cel Bătrân (1386-1394/1395, 1397-1418), a reluat stăpânirea amlășană la 1389, în calitate de „herțeg al Amlășului și Făgărașului”⁴⁸. Ca limite temporale extreme, între 1366-1458 Țara Amlășului – aparținând Transilvaniei ocupate de Coroana maghiară – e acordată ca recompensă domnilor munteni și figurează în administrarea acestora.

Dacă în secolul al XV-lea Țara Amlășului s-a dizolvat ca structură politică de sine-stătătoare, în schimb s-a consolidat Mărginimea Sibiului, ca entitate diferențiată etnic, cultural și spiritual. Rolul polarizator de „centru de referință al românismului” (Ion Horațiu Pavel), pierdut de Amlăș odată cu colonizarea săsească, a fost preluat de Săliște.

Datorită întinderii și însemnătății sale, încă la 1383 localitatea era denumită *Magna Villa Valachicale*⁴⁹. Din 1453-1876 Săliște a devenit comuna de reședință a scaunului românesc Săliște, ca subdiviziune a scaunului săsesc al Sibiului. Scaunul Săliște a cuprins, alături de Săliște, satele Galeș, Cacova, Sibiel, Vale, adică cele „cinci sate valahe” (*quinque villis Olaceis*), la care ulterior s-a adăugat Tilișca. Legături puternice s-au creat și cu alte localități românești limitrofe: Jina, Poiana Sibiului, Rod, Săcel, Mag⁵⁰.

Între documentele din secolele XV și XVI traduse din slavona medio-bulgară și publicate de Silviu Dragomir, se regăsesc numeroase acte ce atestă intensa activitate comercială și chiar diplomatică desfășurată în cursul misiunilor efectuate de agenți mărgineni în Valahia, între care se evidențiază cnezul Dumitru din Săliște (1929)⁵¹.

De istorie economică ține abordarea lui Alexandru Doboși despre *Datul Oilor (quingagesima ovium)* (1937)⁵², o primă lucrare în istoriografia română asupra „dării românilor” (*census Valachorum*) sau „cincizecimea” (*quingagesima*), pe care românii o plăteau regilor unguri după vitele și oile lor.

În același context se încadrează lucrarea cu tematică specifică aparținând lui Ilie Hașeganu (1941), care argumentează rolul mărginenilor în viața economică a Transilvaniei și a României Mici, până la Marea Unire, dezvoltându-se însă și amănuntul

⁴⁸ *Ibidem*, p. 7.

⁴⁹ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. II (1342-1390), de Franz Zimmermann, Sibiu, Verlag bei Michaelis, 1897, doc. 1170, p. 564-566.

⁵⁰ Ion Horațiu Pavel, *op. cit.*, p. 7.

⁵¹ Silviu Dragomir, *Documente nouă privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiul în secolii XV și XVI*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională” din Cluj, IV, 1926-1927, publicat de Alexandru Lapedatu și Ioan Lupaș, București, Cartea Românească, 1929, p. 3-79; Ioan Lupaș, *Din relațiile Transilvaniei cu Țara Românească: activitatea cnezului Dumitru din Săliște*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, nr. 4, 1961, p. 69-74.

⁵² Alexandru Doboși, *Datul Oilor (quingagesima ovium). Un capitol din istoria economică a Românilor din Transilvania*, București, Monitorul Oficial, Imprimeriile Naționale, 1937, 96 p.

de oarecare relevanță cum că la Poiana (Poiana Sibiului) se afla la finele perioadei interbelice sediul „Uniunii oierilor din întreaga țară” românească⁵³. Cartea lui Hașeganu, extrem de solidă, se constituie din capitole dedicate: I. așezării geografice a Mărginimii; II. populației (cu „oamenii de la munte și cei de la șes”, abordând inclusiv „psihologia mărginenanului”, dar și elemente de demografie); III. situației politico-economice a Mărginimii până în secolul al XV-lea; IV. raporturilor românilor cu sașii; V. emigrărilor mărginenilor începând de la jumătatea secolului al XVIII-lea, care au fost individuale și compacte, infiltrându-se în Transilvania, Țara Românească, Moldova, Dobrogea, dar și în Rusia; VI. situației economice a fiecăreia din comunele și satele Mărginimii în contemporaneitatea autorului; VII. contribuției mărginenilor la organizarea economică a românilor transilvăneni (cu relevarea instituțiilor financiare, a întreprinderilor comerciale și industriale din Mărginime); (VIII.) concluziilor privind importanța mărginenilor în viața economică a Transilvaniei și a Vechiului Regat. Studiul are la bază un chestionar⁵⁴, aplicat de autor în cercetările întreprinse, compus din 6 întrebări „pentru trecut” (între care: „1. De când datează comuna și ce se știe despre originea ei ?; 2. Cari sunt cele mai vechi date scrise cu privire la trecutul ei și unde se găsesc ?”) și 12 întrebări „pentru prezent”. Se anexează documente conținând: conscripția comunei Sibiului din 1714⁵⁵, conscripția comunei Săliște din 1819⁵⁶, cererea obștei oierilor din Săliște de la 1821⁵⁷, răspunsuri la chestionar⁵⁸, arborele genealogic al unei familii mărginene (familia Lungu din Rășinari) întocmit de protopopul Maniu Lungu⁵⁹, răspunsurile unor informatori oieri mărgineni din Săliște⁶⁰, liste ale mărginenilor plecați din localitățile de origine în alte localități din România⁶¹, Crimeea, Rusia⁶².

Istoria premodernă și modernă a scaunului Săliște cunoaște numeroase și puțin cunoscute convulsii, revolte și răscoale sociale ori confesionale. Deși a fost subordonat *de jure* scaunului săsesc al Sibiului, scaunul Săliște și-a păstrat *de facto* instituțiile autohtone și vechiul drept românesc. În același timp, practicarea transumanței le-a permis săliștenilor și mărginenilor în general păstrarea legăturilor cu frații de dincolo de munți și conservarea îndărătnică a specificului tradițional românesc.

Secolul al XVIII-lea a adus reorganizarea pazei „plaiurilor” montane, odată cu înființarea de către austrieci în anii 1762-1766 a regimentului I românesc de graniță. Cu

⁵³ Ilie Hașeganu, *Mărginenii în viața economică a Transilvaniei și a Vechiului Regat*, Brașov, Tipografia „Minerva” Gh.N. Gârnetiu, 1941, p. II.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 125-127.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 128, în limba latină.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 129-132, în traducere română din originalul maghiar.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 133-134.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 135-139, răspunsurile comercianților Nicolae Roșca din Focșani și Ioan Hașiu din Călărași/Ialomița,

⁵⁹ *Ibidem*, tabel după p. 136.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 140-141.

⁶¹ *Ibidem*, p. 160b-193.

⁶² *Ibidem*, p. 194-202.

sediul la Orlat, acesta avea totuși în componență puține sate ale Mărginimii Sibiului. Până la desființarea regimentelor austriece de graniță din Transilvania, în 1851, doar 2 din cele 12 companii ale primului regiment românesc grăniceresc cuprindeau localități mărginene: compania a V-a, cu sediul la Jina, și compania a VI-a cu sediul la Orlat, incluzând și satul Veștem (din afara Mărginimii Sibiului)⁶³.

Istoria primului regiment grăniceresc românesc este incomparabil mai puțin studiată decât istoria celui de-al doilea regiment românesc de la Năsăud. Totuși, lui Costin Feneșan îi aparține o lăudabilă inițiativă de editare, prin transcriere și traducere în limba română, a unui manuscris inedit în limba germană, întocmit în anii 1883-1890, manuscris păstrat la Arhivele Naționale bucureștene (2015)⁶⁴.

Amintind problema izvoarelor inedite, păstrate în număr mare în arhivele și bibliotecile interne și externe, măcar în treacăt se cuvine să redeschidem dosarul unor cronică românești din Mărginime de la finele veacului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea. Ele au fost semnalate de Ioachim Crăciun, încă de acum o jumătate de secol (1958-1959)⁶⁵. Situația nu s-a modificat de la mențiunea lui Ioachim Crăciun până azi: aceste cronică continuă să rămână material nepublicat, păstrat sub forma unor valoroase manuscrise în limba română, cu litere chirilice, la Filiala din Cluj-Napoca a Bibliotecii Academiei Române.

Astfel, dintre cronică Mărginimii Sibiului, Ioachim Crăciun descrie, mai întâi, manuscrisul preotului Sava Popovici din Rășinari, intitulat *Istoria Românilor din Țara Ardealului*, scris și datat la 22 august 1792. Aici Sava Popovici – preot rășinărean (1768-1797), protopop al Sibiului și asesor episcopesc, pensionat la 1797 – vorbea, în chip de predică, despre originea romană și continuitatea poporului român în Dacia, „de unde am venit” și „cum că am rămas pe locul acesta”. Dacă manuscrisul original româno-chirilic s-a pierdut sau se află într-un loc necunoscut, o copie a sa se păstra la protopopul sibian Emilian Cioran. De la Sava Popovici au rămas „mai multe manuscrise de cuprins religios, istoric, geografic și chiar juridic” (Ioachim Crăciun)⁶⁶. Istoria lui Sava Popovici a fost editată și comentată de Ioan Lupaș în două studii, în care prezenta și manuscrisul miscelaneu deținut de Emilian Cioran⁶⁷. Acest manuscris de 318 pagini includea, printre

⁶³ Constantin Băjenaru, *Țara Făgărașului în timpul stăpânirii austriece (1691-1867)*, Alba Iulia, Editura ALTIP, 2013, p. 184.

⁶⁴ *Regimentul I românesc de graniță (nr. 16) din Transilvania de la înființare până la sfârșitul războaielor napoleoniene (1762-1815)*, ediție, traducere, studiu introductiv, note explicative și anexe de Costin Feneșan, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, 2015, 302 p. + VIII ilustrații.

⁶⁵ Ioachim Crăciun, *Cronică românești ale Transilvaniei și Banatului. Considerații preliminare*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, I-II, 1958-1959, p. 126-152.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 139-140.

⁶⁷ Ioan Lupaș, *Chestiunea originii și continuității Românilor într-o predică de la 1792*, în idem, „Studii, conferințe și comunicări istorice”, vol. I, București, Casa Școalelor, 1928, p. 375-388, și în „Revista teologică”, XVIII, Sibiu, 1928, p. 7-18; idem, *Cronicari și istorici români din Transilvania*, ediția a II-a, Craiova, Scrisul Românesc, 1941, p. XXI-XXII + p. 85-91. Ioan Lupaș remarcă: „Este vrednic de relevat faptul că cu 20 de ani înainte (s.a.) de apariția *Istoriei* lui Petru Maior (1812) în vara anului 1792 popa Sava Popovici cel bătrân ot Rășinar predica credincioșilor săi despre originea și continuitatea Românilor în Dacia”.

alte documente, istoria preotului Sava Popovici-Barcianu, a cărei activitate cărturărească a fost reliefată cu prisosință în celebrul studiu dedicat de Emilian Cioran *Unei familii de preoți în Rășinari, 1740-1879* (1912)⁶⁸.

Ioachim Crăciun mai indică alte două cronici inedite, manuscrisele aparținând lui Samuil Micu-Clain din satul Sadu, în Mărginimea Sibiului. Prima menționată se intitulează *Istoria și lucrurile și întâmplările Românilor. Acum într-acest chip așezată și din mulți și vechi și noi scriitori culeasă și scrisă de Samuil Clain de Sad, Ieromonahul din Mănăstirea S.S.S. Troiță din Blajiu. Tom. I-IV. În Blajiu, 1801-1805*, și reprezintă istoria în patru tomuri a celor trei provincii românești Transilvania, Țara Românească, Moldova, din antichitate, adică „de la stricarea Troei”, până la anul 1800. Manuscrisul original în limba română cu litere chirilice, scris între 1801-1805, se afla (în 1959, la redactarea studiului lui Crăciun) la Biblioteca Academiei R.P.R., Filala din Cluj, Fond Oradea, în 4 tomuri mari, structurate astfel: *tomul I. Istoriia Românilor din Dachiia* – despre originea romană, continuitatea populației românești; *Istoria Transilvaniei* – despre regii Ungariei, intervenția domnilor români în afacerile transilvane, Petru Rareș, Mihai Viteazul, „binefăcătoarea” unire cu Roma, „păguboasa” răscoală a lui Horea, până la anul 1800; *tomul II: Istoriia Domnilor Țerii Românești* – despre Asănești, descălecatul lui Negru Vodă, istoria domnilor munteni până la 1724, a doua domnie a lui Nicolae Mavrocordat, cronologia tabelară, Cronica Anonimă a Țării Românești, Antonio Maria del Chiaro; *tomul III: Istoriia Domnilor Țerii Moldovei* – despre retragerea tătarilor, Bogdan Vodă și urmașii săi la domnie, Grigore Ureche, Miron Costin, cronicarii polonezi, merge până la 1595, despre Aron Vodă Tiranul, cu completări sumare până la 1795; *tomul IV: Istoriia Bisericească a Episcopiei românești din Ardeal* – despre creștinarea poporului român, influențele străine asupra limbii române, biografiile episcopilor înainte de unirea bisericească, unirea religioasă de la 1700 și consecințele ei, informații bogate despre Inochentie Micu-Clain (unchiul lui Samuil Micu), până la alegerea episcopului Ioan Bob la 1782. Ioachim Crăciun apreciază tomul III ca fiind cel mai slab și tomul IV cel mai valoros dintre cele 4 volume manuscrise redactate de Samuil Micu-Clain la 1801-1805⁶⁹.

Cealaltă cronică a lui Samuil Micu-Clain e *Scurtă cunoștință a Istoriei Românilor, 1800*, ce rezumă istoria românilor până la 1800. Aceasta conține capitole despre românii din Dacia care „de neam sunt de la Roma”, despre „obiceiuri”, „limbă”, „nume” și care merge până la „episcopii neuniți din Țara Ungurească ai Românilor, anul 1800 august 17”. Manuscrisul original inedit, în limba română, cu litere chirilice, a fost scris în anul 1800. Se păstra (în 1959) la Biblioteca Academiei R.P.R., Filala Cluj, Fond Oradea, având și copii, una din ele în limba latină⁷⁰.

⁶⁸ Emilian Cioran, *O familie de preoți în Rășinari, 1740-1879*, în „Revista Teologică”, VI, Sibiu, 1912, p. 124-130.

⁶⁹ Ioachim Crăciun, *op. cit.*, p. 140-141.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 142.

Întemeietorul bibliografiei românești apreciază că, din totalul celor 68 de opere scrise de Samuil Micu din Sadu, doar 13 lucrări filologice și bisericești s-au tipărit, „marea lui operă istoriografică rămânând în manuscris până în zilele noastre”. Ioachim Crăciun indică doar două ediții ce redau fragmente din această operă istorică a lui Samuil Micu: *Calendariu de la Buda* (1806) și tomul IV al *Istoriei bisericești a Episcopiei românești din Ardeal* de Timotei Cipariu (1855)⁷¹. Studii ce oglindesc viața și lucrările călugărului istoric, membru al Școlii Ardelene, sunt semnate de Ioan Bianu (1876), Gorge Pascu (1927), Nicolae Iorga (1933), Dumitru Popovici (1945), Ion Lungu (1958), Serafim Duicu (1986), Pompiliu Teodor (2000), Florica-Elisabeta Nuțiu (2016, 2019)⁷².

O bogată istoriografie reflectă realitățile secolului al XIX-lea în zona Sibiului și a Mărginimii. Din punct de vedere administrativ-juridic, în anul 1840, scaunul Sibiului avea 3 diviziuni:

1) scaunul propriu-zis, cuprinzând orașul Sibiu și 25 de sate libere săsești și românești;

2) scaunul filial Tălmăciu cu 7 sate și

3) scaunul Săliște cu 6 sate.

Ultimele două diviziuni, adică scaunul filial Tălmăciu și scaunul Săliște, împreună cu alte 13 sate răspândite în diferite părți, reprezentau așa-numitele „bunuri ale celor Șapte Juzi” (*Siebenrichtergüter*). Acestea erau caracterizate de Michael Ackner și Johann Carl Schuller ca fiind „proprietatea acelei persoane morale ce alcătuiește scaunele săsești Orăștie, Sebeș, Miercurea Sibiului, Sibiu, Nocrich, Cincu Mare, Rupea și Sighișoara – corpul național săsesc originar –, căruia i s-au adăugat mai târziu scaunul Mediaș, districtul Brașovului și cel al Bistriței; însă administrația și jurisdicția acestor bunuri naționale, ca și a localităților libere se află în mod constituțional în mâinile Magistratului sibian” (1840)⁷³.

⁷¹ *Ibidem*, p. 141-142.

⁷² Ioan Bianu, *Vieța și activitatea lui maniu Samuil Micu alias Clain de Sadu*, București, Academia Română, 1876, 35 p.; Gorge Pascu, *Istoria literaturii române din secolul XVIII*, partea a III-a, Iași și București, 1927, p. 105-145; Nicolae Iorga, *Istoria literaturii românești*, ediția a II-a, vol. III/1, București, 1933, p. 167-200; Dumitru Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des lumières*, Sibiu-Cluj, 1945, VII + 516 p.; Nicolae Mladin, Alexandru Moisiu, Ion Vlad, *Samuil Micu Clain – teologul*, Sibiu, Editura Arhiepiscopiei Ortodoxe Române, 1957; Ion Lungu, *Gândirea social-politică și filozofică a lui Samoil Micu*, București, Editura Academiei R.P.R., 1958, 46 p.; Serafim Duicu, *Pe urmele lui Samuil Micu-Clain*, București, Editura Sport-Turism, 1986; Pompiliu Teodor, *Sub semnul luminilor: Samuil Micu*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000; Florica-Elisabeta Nuțiu, *Samuil Micu, personalitate complexă a culturii române din secolul al XVIII-lea. 210 ani de la trecerea în eternitate*, în „Biblioteca”, nr. 8, București, 2016, p. 245-247; eadem, *Teologie, educație și cultură în opera religioasă a Școlii Ardelene. Studiu de caz: Samuil Micu*, Saarbrücken, Editura GlobeEdit, 2016, 227 p.; Samuil Micu, *Teologhia moralicească sau Bogosloviia. Cartea a doao a Teologiei moralicești, Blaj, 1796*, ediție îngrijită, transcrierea textului și glosar de Florica-Elisabeta Nuțiu-Vulcănescu, București, Editura Academiei Române, 2019, 457 p.

⁷³ Michael Ackner, Johann Carl Schuller, *Der Hermannstädter Stuhl im Großfürstenthum Siebenbürgen (Land der Sachsen)*, mit einer Karte und fünf Chromolithographien, Viena, Verlag der Kunsthandlung H.F. Müller, 1840, p. 5.

Iată indicele localităților scaunului săsesc al Sibiului în anul 1840, conform autorilor sași citați mai sus, M. Ackner și J.C. Schuller. Așezările sunt enumerate alfabetic. Numele lor sunt redată în germană, săsește, ungurește și românește, adăugându-se observații privind componența etnică a populației așezărilor. (Cu litere italice am corectat și actualizat denumirile românești transcrise de Ackner și Schuller.) Indicele cuprinde:

1) localitățile scaunului principal sau propriu-zis: Baumgarten (Bongert, Bongárd, *Bungard* – „sat valah și sârbesc, fost săsesc”); Burgberg (Burprig, Búhalom, Vurpöd, „Vurpur” = *Vurpär*, „sat săsesc”); Dollmann sau Thalheim (Doolmen, Dolmán, „Daie” = *Daia*, „sat săsesc”); Freck (Freck, Felek, „Avrigg” = *Avrig*, „sat săsesc, acum majoritatea locuitorilor valahi”); Gierelsau (Giereesaa, Fenyőfalva, „Brád” = *Bradu*); Großbau (Grüßä, Kereszténysziget, „Krisytian” = *Cristian*, „sat săsesc”); Großscheuern (Grüßscheuren, Nagy-Csür, „Sure mare” = *Șura Mare*, „sat săsesc”); Gurareu („Guraró” = *Gura Râului*, „sat românesc”); Hahnebach (Hunnembig, Kakasfalva, „Hambák” = *Hamba*, „sat săsesc”); Hammersdorf (Hammeschderf, Szent Erzsébet, „Guszeritze” = *Guşterița*, „sat săsesc”)⁷⁴; Hamlesch (Omlás, rom. „Amlás, Amnás” = *Amnaș*, „sat săsesc”); Heltau (Heeld, Nagy Disznód, „Csisznedie” = *Cisnădie*, „sat săsesc”); Hermannstadt (Hermestadt, Nagy Szeben, „Szibye” = *Sibiu*); Kastenholz (Kastenuulz, Hermány, „Kasholz” = *Cașolt*, „sat săsesc”); Kerz (Kertz, rom. „Kirtz” = *Cârța*, „sat săsesc”); Kleinscheuren (Kliescheuren, Kis Csür, „Sure mikke” = *Șura Mică*, „sat săsesc”); Kornetzel (Hortobágyfalva, *Cornățel*, „sat românesc”); Moichen (Moachen, Mooh, Moha, rom. „Móáe” = *Mohu*); Neudorf (Nóáendorf, Szász Ujfalu, rom. „Nóáe” = *Nou Săsesc*, „sat săsesc”); Neppendorf (Napendorf, Kis Torony, „Turnisor” = *Turnișor*, „sat săsesc”); Orlát (*Orlat*, „sat militar valah”); Poplake (Poplaka, „Poplaka” = *Poplaca*, germ. Eingendorf, „sat valah”); Rakowitza („sat militar valah”); Resinár (Städterdorf, mag. și rom. „Resinár” = *Rășinari*, „sat valah”); Reußdörfchen (Reußdürfken, Rosz Csür, „Rusztzor” = *Ruscior*, „sat valah și sârbesc”); Rothberg (Schellembig, Sellenberk, „Selimber” = *Șelimbăr*, „sat săsesc”); Sinna (*Jina*, „sat militarizat valah”); Stolzenburg (Stuulzembrig, Szelindek, „Szlimnik” = *Slimnic*, „sat valah”); Szakadath (săsește Zakedóát, rom. „Szekedate” = *Săcădate*, „sat unguresc”); Vesteny (Weesten, rom. „Vestjen” = *Veștem*, „sat valah militarizat”); Zood (mag. Czód, rom. „Szád” = *Sadu*, „sat valah”);

2) localitățile scaunului filial Tâlmăciu: Boitza (*Boița*, „sat valah”); Portsesd (*Porcești*, „sat valah”); Rakowitza (*Racovița*, „sat militarizat valah”)⁷⁵; Sebes, Alsó und Felső Sebes (rom. „Sibis ding sos und Sibis ding szusz” = *Sebeșu de Jos și Sebeșu de Sus*, Unter- und Ober-Schebesch, „două sate valahe”); Talmatsch (Talmesch, Nagy Talmáts, „Talmats” = *Tâlmăciu*, „sat săsesc”); Talmátsel (Kis Talmáts, *Tâlmăcel*, „sat valah”).

⁷⁴ Satul Gușterița (Hammersdorf, Szent Erzsébet), localitate încadrată scaunului Sibiu, ce figura în consemnarea statistico-topografică a Marelui Principat al Transilvaniei din 1829-1831 (Bogdan Crăciun, Ioan Bolovan, *Consignatiostatistico topographica singulorum in Magno Principatu Transylvaniae (Transilvania la 1829-1831)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2003, p. 87), este astăzi un cartier nordestic al orașului Sibiu.

⁷⁵ Racovița figurează și în rândul localităților scaunului propriu-zis al Sibiului.

3) localitățile scaunului Săliște: Galis (*Galeș*, „sat valah”); Kakova (Krebsbach, *Cacova Sibiului = Fântânele*, „sat valah”); Szelistye (Großdorf, *Săliște*, „sat valah”); Szibiel (*Sibiul*, „sat valah”); Teliska, Tiliska (*Tilișca*, „sat valah”); Valye (*Vale*, „sat valah”);

4) celelalte localități din Șapte Juzi (*sieben Richter*): Abtsdorf (Appelsdorf, Apátfalva, rom. „Czâp” = *Țapu*, „sat săsesc”); Bolkatsch (Bulkesch, Bolgáts, „Bolkáts” = *Bălcaciu*, „sat săsesc”); Földvár (rom. „Felduáare” = *Feldioara*, „sat valah”); Groß-Propstdorf (Grüßprüsterf, Nagy Ekemezö, „Prostye mare” = *Proștea Mare = Târnavă*, „sat săsesc”); Klein-Propstdorf (Klieprüsterf, Kis Ekemezö, „Prostye mikke” = *Proștea Mică = Proștea = Stejărișu*, „sat săsesc”); Kloßdorf (Miklostelke, „Miklóáse” = *Cloașterf*, „sat săsesc”); Kolun (*Colun*, „sat valah”); Kreutz (Krötz, Szász Keresztur, „Krutse” = *Crucea = Criș*, „sat săsesc”); Meschendorf (Meeschendorf, Messe, „Mosna” = *Moșna*, „sat săsesc”); Michelsberg (Mächelsberg, Kis Disznód, „Csisznedioare” = *Cisnădioara*, „sat săsesc”); Reussen (Rusz, „Russu” = *Ruși*, „sat săsesc”); Rukkur (*Rucăr*, „sat valah”); Seiden (ung. și rom. „Sitve” = *Jidvei*, săsește Seggden, „sat săsesc”)⁷⁶.

Articole și studii surprind activitatea unor mărgineni de seamă în vremea revoluției pașoptiste; astfel Sebastian Stanca îl descrie pe preotul rășinărean Sava Popovici Barcianu, întâmpinat de consăteni la întoarcerea sa acasă din delegația românească plecată la împărat, la Innsbruck (1939)⁷⁷.

Ocupațiile principale și cele derivate ale românilor mărgineni în secolul al XIX-lea reies din studiul lui Nicolae Moisin despre începuturile meseriilor și negoțului în Săliște (1900)⁷⁸, din documentele de la 1826 publicate de Ioan Moga despre „obștea opincarilor din Săliște” (1936-1938)⁷⁹, ca și din cărțile mai recente ale lui Vasile Crișan despre Reuniunea română de cântări (2003)⁸⁰ și Reuniunea meseriașilor români din aceeași localitate mărgineană (2009)⁸¹.

Epoca modernă se încununează prin înfăptuirea unității naționale și de stat la 1918. Oamenii și faptele locului sunt adunate împreună și descrise într-un volum colectiv aniversar, despre *Mărginenii Sibiului pentru Marea Unire*⁸². Volumul din 2019 e coordonat de profesorul de istorie Marius Boromiz, directorul Liceului Tehnologic „Ioan Lupaș” din Săliște. Preocuparea aceluiași autor pentru perioada frumoasă de la finele

⁷⁶ Michael Ackner, Johann Carl Schuller, *op. cit.*, p. 37-38.

⁷⁷ Sebastian Stanca, *Sava Popovici Barcianu din Rășinari, întors din călătoria sa la Innsbruck, e întâmpinat de consăteni, 1848*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională” din Cluj, publicat de Alexandru Lapedatu și Ioan Lupaș, VII, 1936-1938, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1939, p. 706-707.

⁷⁸ Nicolae Moisin, *Începutul și dezvoltarea meseriilor și negoțului în Săliște*, în „Foaia Poporului”, nr. 48, Sibiu, 1900, p. 621.

⁷⁹ Ioan Moga, „Obștea Opincarilor” din Săliște, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, nr. VII, 1936-1938, editat de Alexandru Lapedatu și Ioan Lupaș, Cluj – București, Universitatea Regele Ferdinand I din Cluj, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1939, p. 668-673.

⁸⁰ Vasile Crișan, *Reuniunea Română de Cântări din Săliște*, Sibiu, Casa de Presă și Editura Tribuna, 2003.

⁸¹ Idem, *Reuniunea Meseriașilor Români din Săliște*, Sibiu, Editura Etape, 2009.

⁸² Marius Boromiz (coord.), *Mărginenii Sibiului pentru Marea Unire*, Sibiu, Editura Salgo, 2019.

primului război mondial se vedește și în studiul care surprinde vizita generalului francez Berthelot la Săliște, la 2 ianuarie 1919⁸³.

3. Istoriografia privind raporturile juridice ale Mărginimii Sibiului

Dacă statutul juridic al rășinărenilor și săliștenilor nu a constituit subiectul niciunei abordări științifice de sine-stătătoare, există câteva lucrări mai generale, referitoare la istoria românilor din Mărginimea Sibiului și la raporturile lor administrativ-judecătorești cu sașii Pământului Crăiesc.

În cadrul politic creat după instaurarea dualismului austro-ungar în Transilvania, la 6 iulie 1868 Ioan cavaler de Pușcariu redacta un memoriu, scris în limba română cu prevederi legislative citate în limba latină și inserturi în limba germană, care se păstrează într-un original autograf legat cu șnur în Arhiva Protopopială Ortodoxă din Săliște, fiind descoperit de Daniela Deteșan, care pregătește editarea sa critică⁸⁴. Memoriul deputatului dietal Pușcariu, tradus în maghiară – se pare – încă din 1861⁸⁵, a fost prezentat în Parlamentul de la Pesta la 7 august 1868, stârnind vie reacții, mai cu seamă din partea săsească, direct vizată de problematica memoriului. Nu peste mult timp, deja în 1869, apărea cartea avocatului sibian Wilhelm Bruckner, ce oferea o *Lămurire asupra memoriului înaintat înaltei Camere a Reprezentanților din Pesta de comunele așa-numitelor scaune filiale Săliște și Tâlmaciu, chipurile aparținătoare Pământului Crăiesc, pentru reglementarea raporturilor lor de drept constituțional*⁸⁶.

Consecințele dezbaterii iscate de Pușcariu au fost o inițiativă legislativă și, ulterior, la începutul secolului XX, ecouri istoriografice româno-săsești pro și contra. Astfel, dacă în 1901, arhivarul sibian Franz Zimmermann, unul din cei doi editori ai *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*⁸⁷, publica un consistent *Ghid al Arhivei*

⁸³ Idem, *Vizita Generalului Berthelot la Săliște din 2 ianuarie 1919*, în vol. *Franța. O inimă care a bătut pentru Marea Unire. Simpozion omagial*, coord. Alexiu Tatu, Tiberiu Costăchescu, Silviu Borș, Laura Dumitru, Sibiu – Cluj-Napoca, Editura Armani – Mega, 2018, p.102-118.

⁸⁴ 6 iulie 1868. *Memorandul comunelor din scaunele Săliște și Tâlmaciu pentru regularea referințelor de drept public către Casa Reprezentanților în Dieta de la Pesta*, înaintat și predat dietei de la Pesta în 7 august 1868 de Ioan Cavaler de Pușcariu, deputat dietal, manuscris, 27 p., originalul aflat în Arhiva Protopopiatului Ortodox din Săliște.

⁸⁵ *A mélyen tisztelt képviselőházhoz intézett emlékirat, mellyel a királyföldhöz tartozó Szelistye és Talmács fiókszékekbeli községek közjogi viszonyainak rendezését kérelmezik*, beadja Puscariu János, országgyűlési képviselő, Budán, a m. kir. tud. egyetemi nyomdából, 1861. Apud Wilhelm Bruckner, vezi nota următoare.

⁸⁶ Wilhelm Bruckner, *Beleuchtung der dem hohen Abgeordnetenhaus in Pest überreichten Denkschrift der angeblich zum Königs-Boden gehörigen Gemeinden der sogenannten Filialstühle Szelistye und Talmatsch wegen Regelung ihrer staatsrechtlichen Verhältnisse*, Sibiu, Samuel Filtschs Buchdruckerei, 1869, 123 p. Pentru scanarea acestei cărți rare din bibliotecile sibiene, îi mulțumesc colegului dr. Alexandru Bucur, pionier și cercetaș în investigațiile de teren, epigrafice și arhivistice, legate de Mărginimea Sibiului.

⁸⁷ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I, editori Franz Zimmermann și Carl Werner, Sibiu, editura lui Franz Michaelis, 1892.

*orașului Sibiu și al națiunii săsești*⁸⁸, conținând numeroase referiri la documentele originale, diplome, privilegii și acte juridice importante privitoare la românii din Mărginimea Sibiului, în 1903 Ioan Lupaș consacră *Câteva pagini din trecutul comunei Săliște. Schiță istorică*⁸⁹. În pofida titlului modest, pe baza documentelor și referințelor critice în limba documentelor din Ardeal (latina, maghiara, germana), studiul dens ilustra aspecte deosebite, pornind de la jalbele săliștenilor (1764, 1773), răscoala lor (1774, 1776) și contraofensiva forurilor săsești (1793, 1799), până la memoriile adresate împăratului (1824, 1837), apoi procesul Săliștei contra Sibiului (1841-1874) și, în fine, memorandumul lui Ioan cavaler de Pușcariu cu tribulațiile sale (1861-1874)⁹⁰.

Săliște, sediul scaunului filial omonim și „capitala spirituală a Măgănimii”, relevă o istorie paralelă și metode diferite de acțiune juridică față de parcursul Rășinariului, deși ambele mari localități românești s-au confruntat în epoca premodernă cu tendințe similare de uzurpare venite din partea Magistratului săsesc de la Sibiu.

La 1912 Georg Eduard Müller se apleca asupra *Situației juridice inițiale (originare) a românilor de pe Pământul Săsesc*⁹¹, într-un binevenit demers general privind alcătuirea juridică a *Fundus Regius* de-a lungul epocilor medievală și modernă. Totodată însă, demersul său era și partinic, fiindcă avea a demonstra și a rememora încă o dată „drepturile istorice” ale Universității Naționale Săsești (1486-1876) asupra teritoriului și jurisdicției fostului Pământ Crăiesc.

De partea istoriografiei române au luat poziție nu doar Nicolae Iorga, citat de Georg Müller cu lucrarea sa în germană despre *Istoria poporului român în cadrele dezvoltării sale statale*⁹², ci și un grup de istorici, juriști și preoți români din zonă, alcătuit din dr. Ilarion Pușcariu, Ioan de Preda, dr. Lucian Borcia, dr. Ioan Lupaș, dr. Ioan Mateiu și dr. Silviu Dragomir, care în 1913 au editat un volum de *Contribuțiuni istorice privitoare la trecutul Românilor de pe pământul crăiesc*⁹³. Acest volum prelua, *nota bene*, traducerea românească a *Memorandului Românilor din scaunele filiale ale Săliștei și Tălmaciului, dat dietei din Pesta în ședința din 7 August 1868*, ce fusese publicată în „Gazeta Transilvaniei”, nr. 63-77 din 1868⁹⁴.

⁸⁸ Franz Zimmermann, *Das Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation. Ein Führer durch dasselbe*, ediția a doua, Sibiu, Tipografia Arhivei, 1901, 192 p.

⁸⁹ Ioan Lupaș, *Câteva pagini din trecutul comunei Săliște. Schiță istorică*, în]Transilvania”, Organul Asociațiunii pentru Literatura Română și Cultura poporului Român, an XXXIV, Sibiu, martie-aprilie 1903, p. 53-71.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 59-65.

⁹¹ Georg Eduard Müller, *Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen im Sachsenlande*, în „Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde”, nr. 38, Sibiu, 1912, p. 85-314.

⁹² Nicolae Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*, vol. I-II, Gotha, Tipar F.A. Perthes, 1905.

⁹³ *Contribuțiuni istorice privitoare la trecutul Românilor de pe pământul crăiesc*, carte edată la inițiativa și sub îngrijirea d-lor: dr. Ilarion Pușcariu, Ioan de Preda, dr. Lucian Borcia, dr. Ioan Lupaș, dr. Ioan Mateiu și dr. Silviu Dragomir, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1913.

⁹⁴ *Memorandul Românilor din scaunele filiale ale Săliștei și Tălmaciului, dat dietei din Pesta în ședința din 7 August 1868*, Memorandul în traducere românească, în *Contribuțiuni istorice privitoare la trecutul Românilor de pe pământul crăiesc*, p. 66-121.

În 1915 apărea prețioasa monografie dedicată Rășinariului de Victor Păcală⁹⁵, lucrare premiată de Academia Română și considerată de Dimitrie Gusti un adevărat miracol științific al epocii sale⁹⁶. Monografia lui Victor Păcală conține numeroase referiri la subiectul analizat acum și, mai ales, ea trimite la numeroase izvoare arhivistice consultate de monograf la Viena, Budapesta, Sibiu în limbile latină, germană, maghiară și română.

În „Anuarul Institutului de Istorie Națională” al Universității Regele Ferdinand I din Cluj pe anii 1936-1938, Mărginimea Sibiului era oglindită prin documentele sale medievale și moderne în studiile publicate de Ioan Lupaș și Ioan Moga⁹⁷, ultimul semnând și mai multe recenzii⁹⁸ la analize de istoria dreptului și a patrimoniului Universității Naționale Săsești (Friedrich Müller-Langenthal, 1938)⁹⁹ și, mai ales, la lucrări de istoria instituțiilor juridice medievale ale românilor fostei Ungarii (Georg Eduard Müller, 1943)¹⁰⁰.

În zilele noastre, o direcție nouă de cercetare a documentelor juridice inedite din perioadele medievală și premodernă din Transilvania, cuprinzându-le și pe cele oferite din belșug de Mărginime, a fost deschisă de Livia Magina. Autoarea a unei excelente teze de doctorat, susținute la Institutul de Istorie „George Barițiu” din Cluj¹⁰¹, ea a publicat o carte unică în peisajul istoriografic românesc, ce definește o veche instituție românească necercetată de istorici până acum, anume cea a judeului sătesc¹⁰². De asemenea, exploatarea masivă a arhivelor a condus-o pe Livia Magina la descoperirea în Arhivele Naționale de la Sibiu a unor fonduri excepționale, multe din ele încă neinventariate, ce păstrează protocoalele de judecată din secolele XVI-XVIII ale Comunelor celor Șapte Juzi, respectiv ale scaunelor filiale Săliște și Tălmăciu (din cadrul scaunului sătesc al Sibiului). Cercetătoarea a început prelucrarea protocolului din Săliște, într-un articol

⁹⁵ Victor Păcală, *Monografia satului Rășinari*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1915.

⁹⁶ Ioan Ciprian Căndea, *Protopopul Emilian Cioran – o viață în slujba Bisericii*, în „Revista Teologică”, nr. 2, 2009, p. 78.

⁹⁷ Ioan Lupaș, *Realități istorice în Voievodatul Transilvaniei din sec. XII-XVI*, în [Anuarul Institutului de Istorie Națională”, nr. VII, 1936-1938, editat de Alexandru Lapedatu și Ioan Lupaș, Universitatea Regele Ferdinand I din Cluj, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1939, p. 1-85; Ioan Moga, „Țara”, „Districtul” și Plaiul Loviștei”, ibidem, p. 656-668; idem, „Obștea Opincărilor” din Săliște, ibidem, p. 668-673.

⁹⁸ Recenzia la volumul lui Georg Eduard Müller, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, nr. VII/1936-1938, 1939, p. 727-728; recenzia la volumul lui Friedrich Müller-Langenthal, ibidem, p. 742-743.

⁹⁹ Friedrich Müller-Langenthal, *Die geschichtlichen Rechtsgrundlagen der „Sächsischen Nationsuniversität” in Siebenbürgen und ihres Vermögens*, extras din „Südostdeutsche Forschungen”, vol. II, caiet I, München, 1938, 25 p.

¹⁰⁰ Georg Eduard Müller, *Die mittelalterlichen Verfassungs- und Rechtseinrichtungen der Rumänen des ehemaligen Ungarns*, Sibiu, 1943, 47 p.

¹⁰¹ Livia Magina, *Instituția judeului sătesc în Principatul Transilvaniei (sec. XVI-XVIII)*, teză de doctorat susținută la Institutul de Istorie „George Barițiu” al Academiei Române din Cluj-Napoca, coordonator științific cercetător științific I dr. Susana Andea, Cluj-Napoca, 2014, OM 165/07 aprilie 2014.

¹⁰² Livia Magina, *Instituția judeului sătesc în Principatul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2014, 310 p..

înaintat spre tipar, ce oglindește, prin studiul de caz săliștean, lumea rurală transilvăneană de la finele veacului al XVI-lea¹⁰³.

4. Biografii istorice mărginene

Într-un prim volum din 1943, urmat de volumul al doilea în 1976, Ilie Hașeganu aduna laolaltă *Figuri din Mărginime*, autorul schițând cu pană măiastră și cu nedisimulată mândrie de mărginean portrete de „preoți, învățători, comercianți și meseriași – îndrumători economici”, dar și de „cărturari, îndrumători culturali și economici, redactori de gazete populare și calendare, dascăli, memorialiști, călători, artiști” din Mărginimea Sibiului, respectiv din localitățile Boița, Sadu, Râu Sadului, Rășinari, Orlat, Gura Râului, Vale, Săliște, Rod, Poiana Sibiului.

În primul volum (1943), Ilie Hașeganu înfățișa publicului românesc și, în special, tineretului școlar și studentesc câteva dintre figurile mai reprezentative ale Mărginimii, autorul mărturisindu-și convingerea că:

„Într-adevăr, în nici un colț de țară nu s-au manifestat atât de viguroase și de nealterate virtuțile combative ale neamului și nici o regiune, de o atât de redusă suprafață, nu a dat țării noastre un număr atât de mare de personalități strălucite și de energii excepționale în domeniul economic, politic și cultural, ca această Mărginime, și de aceea, dacă Transilvania poate fi considerată ca inimă și leagăn al românismului, *Mărginimea credem că poate fi socotită, pe drept cuvânt, ca inimă a Transilvaniei* (s.a.)”¹⁰⁴.

În acest volum întâi, care nu cuprinde nici măcar o singură persoană aflată în viață la vremea redactării cărții, sunt conturate biografiile unor mărgineni remarcabili, precum: *Dumitru Borgia* (1772-1853) din Săliște, devenit monahul David, „ctitor primariu” al Bisericii mari și gazdă a vlădiciei Șaguna, aflat în fruntea delegației săliștenilor la împăratul Ferdinand, care le-a dăruit diploma din 1840; *Dimitrie Borgia* (1807-1865), preot paroh în Săliște (1833-1856), investit de episcopul Șaguna cu brâu roșu în calitate de *namesnic protopopesc* (locțiitor de protopop, 1856-1865), având 12 copii, din care i-au supraviețuit doar doi; *moș Dumitru Ghibu* (?-1905), un alt Badea Cârțan, un mocan răspândind cartea și slova românească din „Țară” până la Odesa, fiind denumit chiar „un apostol necunoscut al Basarabiei”; *Petru Comșa*, întreprinzătorul comerciant ce conducea Casa de Comerț Comșa & Fiul din Săliște și a inițiat o adevărată școală comercială practică pentru tineri și pentru oierii mărgineni deveniți negustori, instruind aproape 1.000 de comercianți; *Danil Bârsan* (1837-1921) din Săliște, unul din primii meseriași români din „Mărgine”, având atelier și prăvălie de lăcătușerie și, la fel ca Manea Lungu din Rășinari, aducând primele mașini din Germania; *judecătorul Ioan Maxim* (1837-1890) din Boița, autor al unor manuale de gramatică română și germană, fondatorul și

¹⁰³ Eadem, *The Rural Transylvanian World at the End of the 16th Century Reflected in the Protocol of Săliște*, manuscris, Reșița, 2018, înaintat spre publicare în Germania; eadem, *Lumea rurală transilvăneană la finalul secolului al XVI-lea reflectată în protocolul de la Săliște*, în volumul de față, 2020.

¹⁰⁴ Ilie Hașeganu, *Figuri din Mărginime*, vol. I, Brașov, Editura Revistei „România Tânără”, 1943, p. 4.

conducătorul Reuniunii pompierilor, al Casinei și mai ales al Casei de păstrare (*Sparkasse*) din Săliște; *Ilie Floașiu* (1864-1935) din Galeș, din proprietarul unei „bolde” (prăvălii) mici la Tilișca a devenit mare comerciant cu prăvălie pe strada principală din Sibiu, care exporta pe scară largă produse textile, coloniale, manufacturiere, de fierărie, sticlărie, vopsitorie, materiale de construcție; *învățătorul Constantin Tipuriță* (1881-după 1930) din Vale, care, în 1916, a refuzat încorporarea în armata austro-ungară, fugind peste munți, intrând în armata română; în Basarabia a colaborat cu profesorii Ghibu și Mateiu la tipărirea ziarului „România Nouă” din Chișinău, apoi ajuns în Rusia i-a organizat pe oierii ardeleni într-o societate, obținând terenuri întinse pentru pășunat; la finele lui 1918 s-a întors acasă prin Japonia, plecând iar în Rusia și revenind pe plaiurile natale în 1919 cu un lot de oieri ce-și vânduseră averile; dacă în 1926 el se mândrea pe bună dreptate că „organizația noastră e cea mai mare din întreaga Rusie de *ovtovozi*, adică de oieri”, în 1929 lucrurile luau o întorsătură fatală, din cauza coloniștilor evrei și a statului bolșevic care le-a confiscat mocanilor pământurile și oile, Constantin Tipuriță fiind arestat și închis la Simferopol, ultima veste despre el fiind din anul 1930; *Vasile Tipuriță* (1867-1934), tot din Vale, fratele învățătorului ce i-a organizat pe oierii ardeleni în Rusia, era la debutul războiului proprietar a peste 3.000 de oi și 200 de cai; a fugit cu turma în Basarabia, la Borogani (județul Cahul), apoi după război a achiziționat o moșie de 540 de hectare în Dobrogea, în comuna Vlad Țepeș (județul Constanța), devenind agricultor, pomi- și viticultor, dar și fabricant de cașcaval și telemea, pe care le desfăcea pe piața Bucureștilor; *Ioan Petra Oașia* din Sibiel, fondatorul Băncii Oașia de la Sibiu (1925) și al unei fabricuțe de tricotaje, tot acolo, fiind totodată ziditor de biserici și filantrop; *Ioan Popescu Săroiu*, tot din Sibiel, pomicultor, organizator al Reuniunii economilor, membru al delegației de țărani a Memorandului din 1892 care s-a deplasat la Viena; *părintele Hanzu* din Cacova Sibiului, care a transformat localitatea într-o grădină a raiului, plantând pomi fructiferi pe câmpul gol și în pepiniere proprii, fiind creatorul unui soi special de mere „cacovenești” gustoase și rezistente și organizatorul unor cursuri de pomărit; *Alexandru Lebu* (1835-1918), din Cacova, crescător de vite și pomicultor, președinte al consiliului de administrație al Băncii Albina din Sibiu, inițiator (alături de Eugen Brote, Dumitru Comșa ș.a.) al Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiu (1881-1882), a lăsat prin testamentul său (din 1908) o avere considerabilă „națiunei mele române din Transilvania și Ungaria”, ca moștenitor universal fiind desemnată arhidieceza ortodoxă română din Transilvania, ce avea îndatorirea de a înființa Fondul cultural „Alexandru Lebu”, pentru a susține cu stipendii și ajutoare pe tinerii ortodocși români dedicați „învățăturei artelor și științelor de orice fel”; *Coman Cioranu* (1804-1864) din Rășinari, susținătorul lui Andrei Șaguna, inițiatorul Fondului săracilor (1854-1863), tată a 12 copii; *Man Lungu* (1837-1902), meseriaș din Rășinari, a fost pe rând curelar și șelar, pălărier, rotar și fierar, în cea din urmă meserie adaptând, inventând și mecanizând căruțe, mașina de „oblit”, cea de „scobit și găurit” etc., primind numeroase premii la expozițiile la care a participat (din 1881) și ajungând să fabrice și să vândă anual 100-200 de căruțe; *Ioan Brote* (1815-1871), negustor de lână și vite din Rășinari, a arendat de la Universitatea națională săsească dreptul de cârciumărit din întregul scaun Tâlmăciu; prezent la marea adunare de la Blaj din 3/15 mai

1848, alături de Sava Popovici Barcianu, Servian Giurculeț și Dimitrie Borcea, a fost ales membru al delegației la împărat; a avut 4 fii (între care publicistul și politicianul Eugen Brote); *Nicolae Vidrighin* (1852-după 1916), din Rășinari și el, mare econom de oi și comerciant de proprietăți imobiliare, a întemeiat o fundație de 30.000 de coroane pentru ajutorarea copiilor săraci (1916); *Iacob Ciuceanu*, oier și comerciant, cu o avere considerabilă, „tată al săracilor” (președinte al Fondului săracilor), a fost peste 25 de ani primar în Rășinari (din 1918 până după 1940); *Aleman Dancăș* (1846-1918) a fost și el multă vreme primar (din 1888) și casier comunal la Rășinari, precum și magistrul al poștei locale (1879-1916); *protopopul Maniu Lungu* (1870-1939), din aceeași comună Rășinari, tâmplar, tehnician și lemnar, s-a preocupat de pictura Bisericii mari și a inițiat muzeul din Casa episcopală, culegând hrsoave și cărți vechi privind istoria rășinăreană; în manuscris a lăsat un manual complet despre legumărit și foloasele acestuia.

În anexele primului volum, Ilie Hașeganu prezintă documente inedite, precum: I. diploma împăratului Ferdinand I acordată săliștenilor (1840); II. scrisoarea profesorului Onisifor Ghibu către Ministerul de Externe, în chestiunea plecării lui Constantin Tipuriță în Crimeea (Sibiu, 18 iunie 1919); III. declarația și lista de subscripție a oierilor transilvăneni din Crimeea, la propunerea delegatului Consiliului Dirigent Român din Transilvania pentru românii emigrați în Crimeea, Constantin Tipuriță din Vale, pentru donații oferite orfanilor români din ”răsboiul întregirii noastre” (Sevastopol, 18 septembrie 1919), lista fiind semnată de 92 oieri români ardeleni, ce donează 90.000 ruble; IV. testamentul mecenatului Alexandru Lebu (Sibiu, 5 ianuarie 1908), mare proprietar în Sibiu, răposat la 29 octombrie/11 noiembrie 1918, ce și-a testat întreaga sa avere către națiunea română din Transilvania.

În volumul al doilea (1976), personalitățile mărginene sunt încadrate în funcție de localitatea de baștină, fiind redată în ordine cronologică a viețuirii lor. Fiecare localitate este, mai întâi, sumar prezentată din punct de vedere istoric, menționându-se, când e cazul, existența unor încercări de monografie locală, iar apoi relevându-se personalitățile marcante pe care le-a dat localitatea respectivă¹⁰⁵.

Astfel, satul Boița se laudă cu pictorul Savu Albescu (1883-1957), iar comuna Sadu cu Inochentie Micu-Klein (1692-1768), Samuil Micu (1745-1806) și Ioan Piuariu-Molnar (1749-1815). Din Râu Sadului, sat descris de Ilie Hașeganu ca „așezare de colibani rășinăreni veche cât păstoritul mărginean”¹⁰⁶, se trage Victor Iliu (1912-1968), regizor și director al Institutului de artă cinematografică din 1950. Rășinariul, „cea mai mare așezare mărgineană, cu atestarea documentară cea mai veche”¹⁰⁷ (Hașeganu menționând anul 1204, cel al disputatei *villae Riuetel*), îi aduce în prim-plan pe preotul cărturar Sava Popovici-Barcianu (1814-1879), medicul explorator și etnograf Ilarie Mitrea (1842-1904), pedagogul, redactorul și naturalistul Danil Popovici-Barcianu (1847-1903), omul politic militant Eugen Brote (1850-1912), Aurelia Goga (1856-1939), mama poetului, și Octavian Goga (1881-1938). Din cununa Rășinariului lipsesc, din acest volum, cei doi

¹⁰⁵ *Ibidem*, vol. II, București, Editura Litera, 1976.

¹⁰⁶ *Ibidem*, vol. II, p. 27.

¹⁰⁷ *Ibidem*, vol. II, p. 33.

Cioran, tatăl și fiul, respectiv protopopul ortodox Emilian Cioran (1884-1957), printre altele deputat în Marea Adunare de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918, și filosoful Emil Cioran (1911-1995). În Orlat facem cunoștință cu Petre Olaru (1881-1956), zis Petrea Dascălușul, apoi din Gura Râului cu medicul militar Ion Arseniu (1838-1883). Din Vale provin actorul Nicolae Băilă (1887-1950), bibliologul Nicolae Oancea (1907-1973), lipsind însă prezentarea savantului și profesorului de folclor Nicolae Dragomir (1890-1982), autorul celei mai valoroase opere închinată *Oierilor mărgineni*¹⁰⁸. Sălișteea Sibiului a dat țării mulți oameni mari: episcopul-cărturar revoluționar Dionisie Romano (1806-1873); pictorul și scriitorul popular Oprea Picu Pătruț (1818-1872); directorul școlii săliștene Dumitru Lepădat (1861-1954); poeta Aurelia Pop-Florian (1871-1944); Ilie Martin Sălișteanu (1875-1959), președintele societății „Vulturul” a românilor din America; profesorul brașovean și publicistul Axente Banciu (1875-1959); Dumitru D. Comșa (1878-1972), autorul unui inedit jurnal intitulat *Însemnările unui nonagenar săliștean*; preotul, profesorul, cercetătorul și academicianul Ioan Lupaș (1880-1970); pedagogul patriot Onisifor Ghibu (1883-1972); tipograful săliștean Elie Măgeanu (1890-1934), editor al „Cuvântului Poporului” (1919-1934); istoricul Ioan Moga (1902-1950)¹⁰⁹. Este emoționantă vocea dedicată de autorul volumului unui prieten admirabil și admirat, unui destin curmat înainte de orice vreme, la 48 de ani. Imaginea conturată lui Ioan Moga impresionează prin simplitatea istoricului, profunzimea și tenacitatea pline de pasiune pentru istoria națională, ca și prin dorul nestins față de vatra moșilor săi mărgineni. Din satul Rod ne întâmpină istoricul și revoluționarul pașoptist Aaron Florian (1805-1887); din Poiana Sibiului pictorul Constantin Georgescu (1843-1886), preotul Nicolae Măneguțiu (1853-1924), învățătorul Nicolae Munteanu (1895-1964), redactorul revistei „Stâna. Organ al Oierilor din întreaga țară” (1934)¹¹⁰.

După volumul lui Emilian Cioran, dedicat Rășinariului cu cele *Șapte generații de preoți și protopopi-profesori din aceeași familie: Barcianu, 1699-1903*, volum apărut la Sibiu în 1955 și reeditat în 1991¹¹¹, studii recente continuă să recupereze semnificative biografii rășinărene mai noi sau mai vechi. De pildă, Dan Maniu Lungu rememorează *Figuri din Rășinariul de altă dată* (2004)¹¹².

Pe când personalitățile din Galeș sunt evocate de Carmina Maior (2010)¹¹³, într-o carte despre *Istorie și fapte din Sibiel* (2015), Ana Olariu cuprinde o galerie de 52 de

¹⁰⁸ Nicolae Dragomir, *Oierii mărgineni*, ediție îngrijită și studiu istorico-etnografic de Alexandru Păcurar, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2014. În acest volum, profesorul Alexandru Păcurar elaborează singura biografie existentă a omului Nicolae Dragomir, editând cvasiintegral și lucrările savantului Nicolae Dragomir.

¹⁰⁹ Ilie Hașeganu, *op. cit.*, vol. II, p. 131-134.

¹¹⁰ „Stâna”, director învățătorul Nicolae Muntean, Poiana Sibiului, 1934 (an I) – 1938 (an V) din 1935 poartă subtitlul: „Revistă profesională și de Cultură. Organ al Oierilor din întreaga țară” (din 1935).

¹¹¹ Emilian Cioran, *Șapte generații de preoți și protopopi-profesori din aceeași familie: Barcianu, 1699-1903*, Sibiu, 1955, reeditare Sibiu, 1991, 136 p.

¹¹² Dan Maniu Lungu, *Figuri din Rășinariul de altă dată*, evocate la aniversarea a 800 de ani de la întemeierea satului, cu prilejul manifestărilor organizate la Rășinari în 4-5 septembrie 2004.

¹¹³ Carmina Maior, *Și „alte figuri din Mărginime”*, în: „Țara Bârsei”, nr. 9, Brașov, 2010, p. 168-173.

personalități născute aici, care au marcat istoria și cultura noastră națională, începând cu martirul Moise Măcinic (în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea), continuând cu eroul Ioan Petra Oașia (1894-1917), academicianul Andrei Oțetea (1894-1977), părintele Zosim Oancea (1911-2005) ș.a.¹¹⁴.

Săliștea a dat țării doi istorici mari, iar Institutului de Istorie din Cluj doi directori: Ioan Lupaș (fondator și co-director al Institutului în 1920-1945, alături de brașoveanul Alexandru Lapedatu)¹¹⁵ și Ioan Moga (director între 1945-1949)¹¹⁶. Pentru cei interesați, bibliografia completă a lucrărilor publicate de cei doi istorici sălișteni poate fi consultată în volumul redactat cu acribie de Veronica Turcuș, Felicia Hristodol și Gheorghe Hristodol (2008)¹¹⁷.

Cronologic cel de-al doilea director al Institutului clujean de Istorie (sau al treilea după directoratul comun Lupaș-Lapedatu), Ioan Moga, într-o foarte scurtă viață de om, a realizat câteva lucrări extrem valoroase privind, îndeosebi, istoria medievală și premodernă a românilor ardeleni în plan politic, economic și cultural¹¹⁸, oferindu-ne însă șansa de a cunoaște și câteva scene și chipuri de acasă, din Mărginimea natală¹¹⁹. Dintre biografii se distinge figura luminoasă, conturată pedagogului săliștean Onisifor Ghibu (1883-1972)¹²⁰. Marele cărturar ardelean, militant pentru drepturile politice ale românilor de pretutindeni, nu a fost reabilitat propriu-zis până în zilele noastre, din pricina anatemei național-legionare aruncate asupra sa de atei extremei stângi de ieri și de azi. Dealtfel, nici memoria lui Ioan Moga nu a fost suficient omagiată, cu toate că opera sa – din care s-a editat postum un singur volum de *Scrieri istorice* (1973)¹²¹ – merită cu prisosință a fi reeditată, pentru a

¹¹⁴ Ana Olariu, *Sibiul, istorie și fapte*, Sibiu, Editura Salgo, 2015.

¹¹⁵ Veronica Turcuș, Felicia Hristodol, Gheorghe Hristodol, *Bibliografia lucrărilor științifice ale membrilor Institutului de Istorie din Cluj-Napoca 1920-2005*, București, Editura Academiei Române, 2008, p. 211: „Lupaș, Ioan (1880-1967), membru corespondent (1914) și titular (1916) al Academiei Române, fondator (1920) și director al Institutului de Istorie Națională din Cluj (1920-1945)”.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 245: „Moga, Ioan (1902-1950), directorul Institutului de Istorie Națională (1945-1949)”.

¹¹⁷ *Bibliografia lucrărilor lui Ioan Lupaș*, în: Veronica Turcuș, Felicia Hristodol, Gheorghe Hristodol, *Bibliografia lucrărilor științifice ale membrilor Institutului de Istorie din Cluj-Napoca 1920-2005*, 2008, p. 211-234; bibliografia lucrărilor lui Ioan Moga, *ibidem*, p. 245-247.

¹¹⁸ Câteva din ele le-am amintit și dezbătut în capitolul de istoriografie al prezentului studiu.

¹¹⁹ Ioan Moga, *Din frământările săliștenilor pentru școală*, în „Anuarul Gimnaziului Mixt” din Săliște, Săliște, 1928-1929, p. 40-45; *idem*, *Din trecutul economic al comunei Săliște (în sec. XVI-XVIII)*, Sibiu, Tipografia Săteanului, 1929, 23 p.; *idem*, *Cea mai veche biserică din Săliște (jud. Sibiu)*, Cluj-Napoca, Tipografia Cartea Românească, 1932, 12 p.; *idem*, „Obștea Opincarilor” din Săliște, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională” din Cluj, 1936-1938, an 7, Cluj, 1939, p. 668-673; *idem*, *Les bergers Mărgineni*, București, Imprimeria Națională, Monitorul Oficial, 1939, 24 p., și în „Revue de Transylvanie”, an 5, nr. 2, Cluj, 1939, p. 202-223.

¹²⁰ *Idem*, *Un luptător: Onisifor Ghibu*, Cluj, Tipografia Cartea Românească, 1933, 7 p., și în „Gând Românesc”, revistă de cultură editată de ASTRA, an 1, nr. 7, Cluj, 1933, p. 358-363; Iosif Naghiu, Ioan Moga, Ioachim Crăciun, *Bio-bibliografia profesorului Onisifor Ghibu*, București, Editura Cultura Românească, 1941.

¹²¹ Ioan Moga, *Scrieri istorice 1926-1946*, ediție îngrijită de Mihail Dan și Aurel Răduțiu, studiu introductiv de Ștefan Pascu, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1973.

se readuce în actualitate și a se repune în circulație tezele susținute documentar de Ioan Moga și ideile sale exprimate cu limpezime de cristal, cu privire la etnogeneza românească și la evoluția poporului nostru în aceleași cadre geografice și în contextul aceluiași preocupări economice agrar-pastorale determinante de-a lungul veacurilor.

În cursul unei vieți zbuciumate, dar îndelungate, Ioan Lupaș nu și-a uitat nici el obârșiile săliștene, lăsând posterității câteva remarcabile tablouri și portrete locale, în care evoca: trecutul comunei Săliște¹²² – cu personaje puțin cunoscute, precum cnezul Dimitrie, un *sui generis* agent consular al muntenilor¹²³; eroi și mucenici ortodocși¹²⁴ – respectiv Oprea Miclăuș din Săliște și Moise Măcinic din Sibiul, Andrei Șaguna, dar și voievodul Constantin Brâncoveanu; ctitori și binefăcători ai bisericii din Săliște, precum arhimandritul Dionisie Sadoveanu¹²⁵; sălișteni de excepție ca Stan Banciu Bătrânul – țăranul „colectant” de acțiuni pentru Banca „Albina”¹²⁶, Dumitru Herția – țăranul „inspector școlar”¹²⁷, întreprinzătorul comerciant Petru I. Comșa¹²⁸ ș.a.

A scris mult despre ai săi, dar, la rândul său, Ioan Lupaș a fost și este extrem de bine receptat, fiind mereu prezent în dezbaterile istoriografice contemporane. Numeroase studii și articole evocă aspecte din activitatea multilaterală pe care a desfășurat-o ca preot și protopop de Săliște (Wolfgang Wunsch¹²⁹, Daniela Deteșan și Mircea-Gheorghe Abrudan¹³⁰), ca îndrumător și susținător al școlii locale (Maria Hanzu¹³¹) – care astăzi îi poartă numele: Liceul Tehnologic „Ioan Lupaș” din Săliște (director profesorul de istorie

¹²² Ioan Lupaș, *Câteva pagini din trecutul comunei Săliște. Schiță istorică*, în: „Transilvania. Organul Asociației pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român”, an XXXIV, nr. II, Sibiu, martie-aprilie 1903, p. 53-71.

¹²³ Idem, *Din relațiile Transilvaniei cu Țara Românească. Activitatea cneazului Dimitrie din Săliște*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, nr. 4, 1961, p. 69-74.

¹²⁴ Idem, *Eroi și Mucenici ai Ortodoxiei*, în „Revue de Transylvanie”, nr. 20, 1930, p. 297-300.

¹²⁵ Idem, *O carte de rugăciuni (Adunare de rugăciuni, 1853) și autorul ei: Arhimandritul Dionisie Sadoveanu (1806-1873), de origine din Săliște*, în „Revue de Transylvanie”, nr. 20, 1930, p. 225-239.

¹²⁶ Idem, *Un țăran „colectant” de acțiuni pentru Banca „Albina”. Stan Banciu „bătrânul” (1810-1882)*, în „Revista Economică”, an 49, nr. 40-44, 1947, p. 146-149.

¹²⁷ Idem, *Un țăran „inspector școlar” la 1856. Dumitru Herția din Săliște (1799-1882)*, extras din „Telegraful Român”, nr. 1-4, Sibiu, Tipografia Arhidiecezană, 1948.

¹²⁸ Idem, *În amintirea unui pionier al comerțului românesc din Transilvania: Petru I. Comșa din Săliște*, în „Revista Economică”, an 48, nr. 37-39, 1946, p. 143-146.

¹²⁹ Wolfgang Wunsch, *Der Auftrag der Kulturorthodoxie. Ein Beitrag zum Wirken des Protopresbyters Dr. Ioan Lupaș*, seria „Academica”, vol. II, „Veröffentlichungen der Evangelischen Akademie Siebenbürgen”, editori: Dietrich Galter, Jürgen Henkel, Hermann Pitters, București, Blueprint International, 2007.

¹³⁰ Daniela Deteșan și Mircea-Gheorghe Abrudan, *Activitatea lui Ioan Lupaș ca protopop de Săliște (1909-1919) în lumina unor izvoare inedite*, va apărea în volumul omagial dedicat lui Ioan Lupaș, coordonator prof. univ. dr. Ioan Chirilă, în curs de publicare în seria „Personalități ale Universității Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2020; vezi același studiu în volumul de față.

¹³¹ Maria Hanzu, *Monografia școlilor din Săliște Sibiu*, Sibiu, Editura Honterus, 2009, cap. XXVII. „Omagiu”, 27.3.1. „Dr. Ioan Lupaș”, p. 584-586; cap. XXIX. „Omagierea dr. Ioan Lupaș prilejuită de plecarea lui ca profesor universitar la Cluj”, p. 592-594; cap. XXX. „Impresii despre școlile din Săliște”, 29.1. „Ioan Lupaș despre școala din Săliște”, p. 594-598.

Marius Boromiz) –, ca teolog și profesor de istorie¹³², ca cercetător științific și academician (Mircea-Gheorghe Abrudan)¹³³, ca luptător național implicat în făurirea României Mari (Mircea-Gheorghe Abrudan)¹³⁴, ulterior fiind prigonit de regimul opresiv în baza aceluiași naționalism esențialmente benefic, niciodată șovin (Mircea-Gheorghe Abrudan)¹³⁵.

Dacă acum trei sferturi de veac, la împlinirea vârstei de 60 de ani Ioan Lupaș a fost omagiat printr-un volum binemeritat (1943)¹³⁶ – în care își aduceau prinosul de recunoștință Alexandru Iosof, Dumitru Lăpădat¹³⁷ etc. –, nici astăzi nu lipsesc lucrările comemorative de anvergură dedicate prolificului mărginean. De pildă, Vasile Crișan își încununează scrierile dedicate Sibiului și Mărginimii, printr-o frumoasă și completă sinteză monografică cuprinzând viața și opera istoricului din Săliște (2013)¹³⁸.

În ce privește restituirea și receptarea ideilor lupașiene, salutară este acțiunea de republicare și reeditare tematică a lucrărilor academicianului săliștean, pe care o întreprinde Mircea-Gheorghe Abrudan. După un prim volum ce reunește articolele lui Ioan Lupaș dedicate zilei de 1 Decembrie 1918 și importanței sale în istoria noastră (2018)¹³⁹, tânărul cercetător clujean pregătește un al doilea volum cuprinzând toate scrierile savantului săliștean – respectiv studiile sale și comunicările istorice, conferințele, cuvântările și articolele sale istorice – privitoare la trecutul Săliștei Sibiului¹⁴⁰.

5. Istoria bisericii

În zona compact românească a Mărginimii Sibiului, istoria bisericească se leagă, pe de o parte, de istoria formării națiunii române în perioada premodernă și modernă și, pe de altă parte, de marile ei personalități din secolele XVIII-XIX, care s-au născut ori au activat

¹³² Nicolae Edroiu, Alexandru Moraru, Dorel Man, Veronica Turcuș, *Ioan Lupaș (1880-1967): slujitor al științelor istorice, învățământului și Bisericii*, Cluj-Napoca, Editura Renașterea, 2008, p. 14-15.

¹³³ Mircea-Gheorghe Abrudan, *Academicianul Ioan Lupaș: întemeietor al Institutului de Istorie Națională*, în „Astra Clujeană”, anul XV, nr. 1-2, Cluj-Napoca, 2019, p. 17-18.

¹³⁴ Mircea-Gheorghe Abrudan, *Părintele Academician Ioan Lupaș – făuritor și istoric al Marii Uniri din 1918*, în „Arhivele Bistriței”, an IV, fascicula 1 (13): „Făuritorii Marii Uniri”, coordonator Mircea Gelu Buta, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2019, p. 67-122.

¹³⁵ Mircea-Gheorghe Abrudan, *Preotul academician Ioan Lupaș, un cărturar ardelean de trei ori întemnițat pentru „legea românească”*, în „Glasul Bucovinei”, an XXV, nr. 3-4, Cernăuți-București, Institutul Cultural Român, 2019, p. 34-42.

¹³⁶ *Omagiu lui Ioan Lupaș la împlinirea vârstei de 60 de ani. August 1940*, Cernăuți-București, Monitorul Oficial, 1943.

¹³⁷ Alexandru Iosof, *Amintiri din activitatea profesorului Dr. Ioan Lupaș*, în „Omagiu lui Ioan Lupaș la împlinirea vârstei de 60 de ani”, 1943, p. 392; Dumitru Lăpădat, *Amintiri dintr-o viață închinată binelui obștesc*, ibidem, p. 473-474.

¹³⁸ Vasile Crișan, *Ioan Lupaș (1880-1967). Studiu monografic*, Sibiu, Editura Armanis, 2013, 450 p.

¹³⁹ Preot acad. Ioan Lupaș, *Prăbușirea monarhiei austro-ungare și importanța istorică a zilei de 1 Decembrie 1918*, ediție, studiu introductiv, note și indice de Mircea-Gheorghe Abrudan, Cluj-Napoca, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, 2018, 127 p. + 17 fotografii.

¹⁴⁰ Ioan Lupaș, *Studii, conferințe și articole despre trecutul Săliștei Sibiului*, ediție, studiu introductiv, note și indice de Mircea-Gheorghe Abrudan, Cluj-Napoca, volum aflat în pregătire.

aici, manifestându-se cu precădere în duh național, și abia apoi în spirit creștin, indiferent de apartenența lor confesională. Mărginimea i-a dăruit Bisericii Ortodoxe martiri (precum preoții Moise Măcinic din Sibiel și Ioan din Galeș, țăranul Oprea Miclăuș) și sfinți (în primul rând Andrei Șaguna), iar Bisericii Greco-Catolice părinți ai națiunii române (ca episcopul Inochentie Micu Klein, călugărul istoric și filolog Samuil Micu).

Dacă Andrei Gârlea reconstituie tabloul general al preoțimii române din scaunele Săliște, Sibiu și Tâlmăciu în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, respectiv în anii 1753, 1766, 1768 și 1788 (1960)¹⁴¹, Liviu Patachi dedică, în monografia satului său natal Săcel, un capitol dens și sintetic istoriei bisericești în zona Mărginimii, descriind pe rând: evoluția conflictuală dintre ortodocșii de lege veche și cei trecuți la unirea religioasă, apoi reveniți la ortodoxie odată cu răscoala lui Visarion Sarai; ascultările de martori efectuate în 1745 în 27 de sate din sudul Ardealului, cu privire la mișcările contra uniunii cu biserica Romei; prigoana din anii 1746-1761 dezlănțuită împotriva ortodocșilor; revolta lui Sofronie de la Cioara; contribuția lui Gheorghe Lazăr la dezvoltarea învățământului teologic ortodox în zonă și mai ales statura impunătoare a vlădiciei Andrei Șaguna; activitatea și slujbele preoțești; legătura bisericii cu școala confesională și cu mișcarea națională românească în secolul al XIX-lea¹⁴².

Neapărat se cuvine a fi reiterată participarea mărginenilor, majoritar ortodocși, la răscoalele confesionale conduse de călugării Visarion Sarai (1744) și Sofronie de la Cioara (1759-1761), purtate în timpul Contrareformei catolice, la jumătatea veacului al XVIII-lea, pentru apărarea credinței ortodoxe și a "legii strămoșești". Între pătimitori s-au numărat preoții mărgineni Moise Măcinic din Sibiel și Ioan din Galeș, sate care țineau pe atunci de scaunul Săliște. Preotul Moise Măcinic împreună cu țăranul Oprea Miclăuș, delegați ai românilor din sudul Transilvaniei la împărăteasa de la Viena (1752), au suferit 32 de ani de închisoare, la 1784 pierzându-li-se urma. Preotul Ioan din Galeș, arestat la 1756, a pățimit cel puțin 24 de ani de temniță, murind după 1780. Despre bosniacul Visarion Sarai, David Prodan scria: „Lăsându-se adulat ca sfânt, străbătu Transilvania de sud dinspre Dobra și Săliște, propovăduind prin tâlmăci, în cuvintele cele mai simple, lepădarea de unire, care este osânda veșnică”¹⁴³.

Episcopul greco-catolic Inochentie Micu-Klein, originar din satul Sadu, susținător al românilor ortodocși din Rășinari printr-un memoriu trimis împăratului Carol al VI-lea (1736)¹⁴⁴, în 1744 a refuzat să se deplaseze în Mărginimea Sibiului, unde se afla

¹⁴¹ Andrei Gârlea, *Preoți români din satele scaunelor Săliște, Sibiu și Tâlmăciu în anii 1753, 1766, 1768 și 1788*, în „Mitropolia Ardealului”, an V, nr. 5-6, Sibiu, 1960, p. 348.

¹⁴² Liviu Patachi, *Monografia localității Săcel până la 1918*, editori preot Ioan Oprișiu și Monica Oprișiu, Sibiu, Editura Universității „Lucian Blaga”, 2019, p. 170-238.

¹⁴³ David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, Editura Enciclopedică, 1984, p. 174.

¹⁴⁴ La memoriul lui Inochentie Micu-Klein și al rășinărenilor (ante 13 martie 1736) se face trimitere în: *Transmissionales in causa Possessionis Resinar contra Liberam Regiamque Civitatem Cibiniensem*, p. 19, original aflat în Muzeul Bisericesc din Casa Episcopală de la Rășinari.

epicentrul revoltei antiunioniste a lui Visarion Sarai, cerând respectarea Diplomei Leopoldine (1691). Neintervenind împotriva lui Sarai, episcopul Inochentie a fost surghiunit, trăind în exil 24 de ani, până la moarte (1768).

În ce-l privește pe preotul devenit călugăr Sofronie de la Cioara, în urma arestării sale la Brad în octombrie 1759 și a întemnițării sale la Bobâlna la 13 februarie 1760, a fost eliberat cu forța de un grup de 500-600 de țărani români „înarmați cu măciuci” și conduși de protopopul Ioan din Săliște¹⁴⁵.

Preotul Moise Măcinic din Sibiel fusese hirotonit la București (1746), apoi întemnițat 17 luni la Sibiu datorită împotrivirii sale față de unirea bisericească cu Roma. În 1752 a fost delegat alături de credinciosul Oprea Nicolae (Miclăuș) să meargă la Viena și să-i înfățișeze împărătesei Maria Theresia plângerea românilor din sudul Transilvaniei, din Făgăraș, Sibiu, Sebeș, Orăștie. Au fost aruncați amândoi în închisoarea Kufstein din Munții Tirolului, nefiind eliberați nici după 32 de ani, în 1784. Preotul Ioan din Galeș, hirotonit și el în sudul Carpaților, a fost arestat în 1756, suferind închisoare grea la Sibiu și Deva, apoi la Graz, în Austria (unde se afla în 1776) și, în fine, la Kufstein, unde a murit după 1780, deci după cel puțin 24 de ani de temniță.

Biserica Ortodoxă Română i-a canonizat pe sfinții mărturisitori și mucenici ardeleni (Visarion Sarai, Sofronie și Oprea Miclăuș canonizați în 1995; preoții Ioan din Galeș și Moise Măcinic din Sibiel canonizați în 1992), ziua lor de pomenire fiind 21 octombrie. Episcopul greco-catolic Inochentie Micu-Klein nu a fost niciodată propus spre beatificare-canonizare de Biserica Greco-Catolică Română; abia în 1997 osemintele sale au putut fi aduse la Blaj și înmormântate în fața iconostasului catedralei Sfânta Treime, ctitoria sa.

Repererele schițate mai sus trimit, neîndoindu-ne, la un tezaur spiritual investigat de numeroși analiști ce fac recurs la regiunea și oamenii Mărginimii, cu referiri și incursiuni de interes pentru studiul nostru. Nu ne propunem epuizarea vastului material bibliografic al acestei teme, ci dorim să semnalăm o singură lucrare, azi uitată, după ce a fost remarcată și recenzată la 1936-1938¹⁴⁶. *A doua Diplomă Leopoldină*, lucrarea scrisă de dr. Kurt Wessely (1938)¹⁴⁷, se bazează pe norocoasa descoperire a autorului în Muzeul Brukenthal din Sibiu. Este vorba despre originalul Diplomei Leopoldine din 19 martie 1701, întărit cu semnătura împăratului austriac Leopold I și cu sigiliul imperial. Prin împrejurări necunoscute, acest original a ajuns în posesia preotului-istoric sas Martin Reschner, care l-a donat testamentar în 1865 muzeului sibian. În studiul introductiv, Wessely emite opinia că lupta politică a lui Inochentie Micu Klein avea ca obiectiv egalitatea în drepturi a românilor greco-catolici ardeleni cu credincioșii religiiilor recepte, și nicidecum emanciparea întregii națiuni române, episcopul sperând să atingă obiectivul vizat tocmai cu ajutorul Diplomei

¹⁴⁵ Emil Preda, *Dicționarul sfinților ortodocși*, București, Editura Lucman, 2000, p. 267-268.

¹⁴⁶ Recenzia anonimă a apărut în „Anuarul Institutului de Istorie Națională” din Cluj, publicat de Alexandru Lapedatu și Ioan Lupaș, VII, 1936-1938, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1939, p. 719.

¹⁴⁷ Kurt Wessely, *A doua Diplomă Leopoldină*, în „Analele Academiei Române”, M.S. I, secțiunea III, tom XX, București, 1938.

Leopoldine II. Nereușind, episcopul admitea revenirea celor uniți cu Roma în sânul bisericii ortodoxe și nu se temea s-o spună chiar în ultimul său memoriu din 1744, al cărui original se păstrează la Arhivele Statului din Viena, Transilvania Separata, fascicula 363. Se citează înseși cuvintele lui Inochentie: „Îndeplinirea acestui al treilea articol [privitor la drepturile făgăduite mirenilor care s-ar face „uniți”] o dorește nu numai clerul, ci și poporul cu o dorință așa de mare, încât în caz de refuz aproape că mai bucuros vor să fie șismatici decât catolici și zic că cei de ritul latinesc nu vor a-i recunoaște catolici decât cu numele, nu și în ce privește folosirea beneficiilor”¹⁴⁸.

Istoria bisericească extrem de zbuciumată trăită în vremea Contrareformei de românii ardeleni, și în mijlocul lor de cei mărgineni, este reflectată de un mare istoric al bisericii din Sibiu, în numeroase lucrări. De pildă, în a sa *Istorie a bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș* (1992), în „Perioada a cincea. Perioada dominației habsburgice (1688-1918)”, profesorul universitar Mircea Păcurariu include și întrețese, în chip meritoriu, soarta celor două biserici ale românilor ardeleni, respectiv ascensiunea Bisericii Greco-Catolice clădită pe ruinele fumegânde ale Bisericii Ortodoxe, acordând drept la replică fiecăreia din cele două confesiuni românești. În paginile cărții, se deplânge „dezbinarea Bisericii românești (1698-1701)”, dar se elogiază figura luminoasă a lui Inochentie Micu, se descriu apoi „mișcările populare pentru apărarea Ortodoxiei” și refacerea episcopiei ortodoxe a Transilvaniei (1761-1811), pentru a se contura evoluția „Bisericii Unite” după 1784, dar și a mănăstirilor, bisericilor și artei bisericești¹⁴⁹.

La reînființarea episcopiei ortodoxe transilvane (1761), raporturile dintre ierarhii românilor de confesiune greco-răsăriteană (Dionisie Novacovici) și greco-catolică (Petru Pavel Aron) au fost extrem de tensionate¹⁵⁰. Nu întâmplător, primii patru episcopi sârbi ai ortodoxiei transilvane: Dionisie Novacovici (1761-1767), Sofronie Chirilovici (1769-1774), Ghedeon Nichitici (1783-1788), Gherasim Adamovici (1789-1796) și-au avut reședința la Rășinari¹⁵¹. După vacantura scaunului episcopal (1797-1810), episcopul Vasile Moga (1811-1845) a mutat reședința episcopală la Sibiu. Istoria episcopiei ortodoxe a Ardealului la finele secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea nu e nici pe departe elucidată integral; numeroase documente inedite au fost relevate de curând – în legătură cu activitatea episcopilor Dionisie Novacovici (Vasile Oltean, 2010¹⁵²) și

¹⁴⁸ Citat în recenzia anonimă din „Anuarul Institutului de Istorie Națională” din Cluj, 1939, p. 719.

¹⁴⁹ Mircea Păcurariu, *Istoria bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș până în anul 1918* (1992), Cluj-Napoca, f.ed., 1992, cap. „Perioada a cincea. Perioada dominației habsburgice (1688-1918)”, p. 193-374.

¹⁵⁰ Augustin Bunea, *Episcopii Petru Paul Aaron și Dionisii Novacovici sau Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, Blaj, 1906.

¹⁵¹ Silviu Dragomir, *Corespondența episcopului Gherasim Adamovici și mișcarea de emancipare a clerului și poporului românesc în anul 1791*, Sibiu, 1911; idem, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, 2 vol., Sibiu, Editura și Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1928-1930, retipărire Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2002.

¹⁵² Vasile Oltean, *Mărturii inedite despre Dionisie Novacovici – primul episcop sârb al Transilvaniei instalat în Șcheii Brașovului*, în „Țara Bârsei”, nr. 9, Brașov, 2010, p. 52-55, publică

Vasile Moga (editori Mihai-Octavian Groza, Diana-Maria Dăian și Mircea-Gheorghe Abrudan, 2017¹⁵³) – sau își așteaptă încă publicarea. Ne referim la fonduri neinventariate din Arhivele Naționale sibiene¹⁵⁴ și la documente din arhivele bisericești: Arhiva Mitropoliei de la Sibiu și Arhiva Protopopiatului Ortodox din Săliște.

Tezaurul istoriei religioase și duhovnicești a Mărginimii se completează cu imaginea copleșitoare a episcopului și mitropolitului ortodox Andrei Șaguna, care și-a început „cariera” ardeleană la Rășinari (1848), rămânând atât de legat și de credincios casei sale pământene din localitatea mărgineană, încât a dorit ca aici să își doarmă somnul de veci (1873). Statura sa uriașă a generat un val de monografii biografice. Dacă prima din ele apărea după 6 ani de la trecerea la cele veșnice a marelui ierarh, fiind alcătuită de arhimandritul și vicarul arhiepiscopesc Nicolau Popea (1879)¹⁵⁵, secretarul particular al celui evocat și membru titular al Academiei Române, altă monografie marca aniversarea a o sută de ani de la nașterea întâiului mitropolit român al Transilvaniei (1808), fiind publicată în 1909.¹⁵⁶ 400 de pagini din această carte descriau, prin pana lui Ioan Lupaș, „Vieța și faptele mitropolitului Andrei Șaguna”, urmate fiind de texte scurte, în care Alexandru Mocsonyi evoca memoria mitropolitului, Ilarion Pușcariu relatează despre ultimii săi ani de viață, despre boala și moartea acestuia, Vasile Mangra îi rememora calitățile de „organizator constituțional” și, în fine, Augustin Hamsea spicua din viața pastorală a mitropolitului Șaguna. Volumul se încheia cu o sută de pagini de documente din corespondența șaguniană. Probabil că cea mai recentă lucrare cu caracter monografic, dar cu siguranță nu ultima, este opul masiv de aproape o mie de pagini, semnat de Mircea-Gheorghe Abrudan și dedicat în mod special mitropolitului Șaguna (2015)¹⁵⁷. În cea mai recentă carte a sa, despre *Ortodoxia românească în istorie*, autorul ultim citat ne mai

prima *singhelie* (carte de hirotonie) a Bisericii Ortodoxe Române, de fapt descoperită de autor, în Schei, sub forma unei „table de tipar” sau matrițe, transcrise din caractere chirilice de părintele profesor Oltean.

¹⁵³ *Un episcop și epoca sa: Vasile Moga (1774-1845)*, editori: Mihai-Octavian Groza, Diana-Maria Dăian și Mircea-Gheorghe Abrudan, „ASTRA Sebesiensis”, supliment nr. 1, 2017, volum editat de ASTRA Despărțământul „Vasile Moga” din Sebeș, Cluj-Napoca – Sibiu, Editura Argonaut – Andreiana, 2017, 630 p., conținând studii semnate de autorii: Mihai-Octavian Groza, Iuliu-Marius Morariu, Ovidiu Boc, Daniela-Carmen Sava, Ana Grama Brescan, Florin Dobrei, Mircea-Gheorghe Abrudan, Iuliana Govoreanu, Marioara Pantîș, Ioan Lăcătușu, Ioana Rustoiu, Ioan Ovidiu Abrudan.

¹⁵⁴ Corina Sebișan, *Ministerul Afacerilor Interne, Arhivele Naționale Serviciul Județean Sibiu, Fond: Magistratul orașului și scaunului Sibiu, Judicat: Acte juridice neînregistrate, Inv. nr. 435, Anii: 1592-1879* [Arhivele Naționale, Sibiu,] 2010, p. 75, indică un document conținând inventarul de avere întocmit (la 29 noiembrie 1768) în urma morții episcopului Dionisie Novacovici și numeroase documente privind locuitorii din așezările Mărginimii Sibiului.

¹⁵⁵ Nicolau Popea, *Archiepiscopul și Mitropolitul Andrei Baron de Șaguna*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1879.

¹⁵⁶ *Mitropolitul Andrei baron de Șaguna. Scriere comemorativă la serbarea centenară a nașterii lui*, Sibiu, Editura Consistoriului Mitropolitan, 1909, 544 p.

¹⁵⁷ Mircea-Gheorghe Abrudan, *Ortodoxie și Luteranism în Transilvania între Revoluția pașoptistă și Marea Unire. Evoluție istorică și relații confesionale*, Sibiu – Cluj-Napoca, Editura Andreiana – Presa Universitară Clujeană, 2015, 934 p.

oferă un colaj de 9 studii, așezate sub cupola „Personalității și operei Sfântului Andrei Șaguna, mitropolitul Transilvaniei” (2019)¹⁵⁸.

În 1914, Ioan A. de Preda, avocatul și fiscalul Consistoriului arhiepiscopar ortodox român din Sibiu, publicase un volum de drept canonic dedicat legii fundamentale a Bisericii Ortodoxe Române, adevărata ei constituție, respectiv *Statutului Organic* din 1869, elaborat de primul mitropolit ortodox al românilor transilvăneni, Andrei Șaguna¹⁵⁹. Avocatul Preda comenta *Statutul Organic*, un model de concizie și claritate, care – în cinci capitole (tratând parohia, protopresbiteratul, mănăstirea, eparhia, mitropolia) cu 176 de paragrafe – reglementa precis organele bisericești ale conducerii deliberative (sinodul sau congresul) și cele ale conducerii executive (comitet sau consistoriu), întărind independența mitropoliei Ardealului, autocefalia bisericii române față de cea sârbă. Lucrarea din 1914 poate fi consultată cu succes și astăzi, fie ca document de istorie bisericească, fie ca izvor de drept canonic, ori chiar ca instrument de lucru și dicționar explicativ conținând noțiuni legate de organizarea Bisericii Ortodoxe Române începând din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, grație indicelui de materii atașat volumului, care trimite la subcapitolele explicative respective din *Statutul Organic*.

O mare parte din opera edită a lui Andrei Șaguna poate fi consultată în arhiva online creată de preotul greco-catolic Remus Mircea Birtz, cercetător la Institutul de Istorie „George Barițiu” al Academiei Române din Cluj-Napoca, pe un „blog dedicat Bisericii Tăcerii”¹⁶⁰. În mod semnificativ, *Arhiva pentru statutul organic* se deschide cu „Texte eclesiastice românești ardeleni”, în capul listei acestora aflându-se câteva din lucrările lui Andrei Șaguna: *Promemoria despre dreptul istoric al autonomiei bisericești naționale a românilor de religie răsăriteană* din Monarhia austriacă (1849), în limbile română cu chirilice și germană, ca și adaosul din 1850 la memoriul din 1849¹⁶¹. În aceeași arhivă

¹⁵⁸ Mircea-Gheorghe Abrudan, *Ortodoxia românească în istorie și contemporaneitate*, Cluj-Napoca – Stockholm, Editura Renașterea – Felicitas Publishing, 2019, p. 243-315 („Personalitatea și opera Sfântului Andrei Șaguna, mitropolitul Transilvaniei”).

¹⁵⁹ Ioan A. de Preda, *Constituția bisericești gr.-or. române din Ungaria și Transilvania sau Statutul Organic comentat și cu concluzile și normele referitoare întregit*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhiepiscopale, 1914.

¹⁶⁰ Remus Mircea Birtz, *Arhiva pentru statutul organic*, în: „Remus Mircea Birtz Blog. Blog dedicat Bisericii Tăcerii”, <https://remusmirceabirtz.wordpress.com/tag/statutul-organic/>.

¹⁶¹ Andrei Șaguna, *Promemoria despre dreptul istoric al autonomiei bisericești naționale a românilor de religie răsăriteană în ces. reg. provinciilor ale monarhiei austriace*, Sibiu, Tipografia lui Georg Klossius, 1849, în limba română cu chirilice de tranziție, 15 p.; același memoriu în limba germană: idem, *Promemoria über das historische Recht der nationalen Kirchen-Autonomie der Romanen morgenländ. Kirche in den k.k. Kronländern der österreich. Monarchie*, Viena, Druck bei U. Klopff Senior und A. Eulich, 1849, 15 p.; adăugarea: idem, *Adaosu la Promemoria*, în limba română cu chirilice, Sibiu, 1850, 23 p. La primul sobor deschis la 12 martie 1850, sub președinția episcopului Andrei Șaguna, au participat 24 de protopopi români din Ardeal și 20 de mireni (între care, alături de Avram Iancu, din Mărginime era negustorul Ioan Brote din Rășinari). Al doilea sobor s-a desfășurat la 24-26 octombrie 1860, protocolul soborului fiind consemnat pe ședințe zilnice. În ședința celei de-a treia zi s-a înregistrat un număr dublu de participanți față de sinodul ținut în urmă cu zece ani, astfel că din partea clericilor au participat 46 de protopopi și din partea laicilor 52 de mireni (între care 2 mărgineni, ambii din Rășinari, și anume același Ioan Brote, „proprietar”, și Ioan Denciu, notar).

online mai pot fi consultate: *Scrisorile apologetice* (1867), *Statutul organic* și alte legi (1872) elaborate de Andrei Șaguna, precum și volumul conținând *Actele soboarelor Bisericii greco-răsăritene din Ardeal din anii 1850 și 1850* și *Memoriul* cu cererea românilor ortodocși de restaurare a mitropoliei lor, ambele texte fiind tipărite în Tipografia Diecezană de la Sibiu în 1860¹⁶².

Că încă nu s-a epuizat fondul documentar inedit ce conturează ampla activitate și personalitate a ierarhului ortodox din secolul al XIX-lea o dovedește descoperirea în podul Bisericii Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului a unei mase necunoscute de acte și documente vechi, care i-au prilejuit părintelui profesor Vasile Oltean editarea a patru volume mari, însumând circa 2.400 de pagini tipărite. Intitulate chiar *Mitropolitul Andrei Șaguna în documentele din Șcheii Brașovului*¹⁶³, volumele au apărut cu binecuvântarea și susținerea financiară a Înaltpreasfințitului Laurențiu Streza, mitropolitul Ardealului (2008-2010).

6. Statistici național-confesionale din secolul al XVIII-lea

În 1925, în baza actelor originale aflate în Arhiva vieneză de Război (*Kriegsarchiv*), Virgil Ciobanu publica *Statistica românilor din Ardeal făcută de administrația austriacă la anul 1760-1762* și rezultatele obținute de comisia aulică prezidată de generalul Buccow în urma investigației întreprinse în Transilvania, ca preambul al înființării regimentelor de graniță¹⁶⁴.

Aproape șapte decenii mai târziu (1991), Ioan Beju împreună cu Keith Hitchins editau câteva descripții și statistici din secolul al XVIII-lea, de maximă importanță pentru starea confesională și națională a românilor ardeleni¹⁶⁵. Volumul celor doi autori cuprinde, în tot atâtea capitole: I. descripția comitatensă a clerului român din Alba de Jos (1733)¹⁶⁶; II. descripția scăunală a clerului român de pe Pământul Crăiesc (1733)¹⁶⁷; III. documente de istorie a Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania (după 1761); IV. statistica românilor ortodocși din Transilvania (1766)¹⁶⁸; V. descripția clerului ortodox transilvan (1767)¹⁶⁹. Sunt oferite nenumărate date etnostatistice și etnodemografice cu

¹⁶² *Actele soboarelor Bisericii greco-răsăritene din Ardeal din anii 1850 și 1850*, 132 p., și *Memoriu prin care se lămurește cererea Românilor de Religiunea răsăriteană în Austria pentru restaurarea Mitropoliei lor din punct de vedere a S.S. Canoane, așternută ce.r. Ministeriu pentru Cult și Instrucțiune 1851*, 23 p., Sibiu, Tipografia Diecezană, 1860.

¹⁶³ Preot profesor Vasile Oltean, Mitropolit Laurențiu Streza, *Mitropolitul Andrei Șaguna în documentele din Șcheii Brașovului*, vol. I (701 p. + XVI il.), vol. II (440 p. + IV il.), vol. III (481 p. + VIII il.), vol. IV (805 p. + XVI il.), Sibiu, Editura Andreiana, 2008-2010.

¹⁶⁴ Virgil Ciobanu, *Statistica românilor din Ardeal făcută de administrația austriacă la anul 1760-1762*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, Cluj, III, 1924-1925, p. 75-86.

¹⁶⁵ Ioan N. Beju, Keith Hitchins, *Biserica Ortodoxă Română în secolul XVIII. Conscriptii, statistici*, Sibiu, Editura Urbana, 1991.

¹⁶⁶ *Ibidem*, p. 175-90.

¹⁶⁷ *Ibidem*, p. 99-116.

¹⁶⁸ *Ibidem*, p. 505-531.

¹⁶⁹ *Ibidem*, p. 534-568.

privire la românii Pământului Crăiesc, ca și date juridice despre dreptul consuetudinar românesc și săsesc¹⁷⁰. Extragem câteva informații legate de situația și numărul credincioșilor români sălășluitoari în Mărginimea Sibiului.

Conscripția românilor de pe Pământul Săsesc din anul 1733, realizată de episcopul greco-catolic Inochentie Micu Klein (despre care a scris mai întâi Nicolae Togan la 1898¹⁷¹), avea în vedere protopopiatele românești, între care ne interesează (în contextul de față), din scaunul Sibiu, cele 31 de localități ale protopopiatului Rășinari, cele 5 localități ale protopopiatului Porcești, de asemenea numele preoților din Săliște, Sadu, Tilișca, Gura Râului etc.¹⁷². Raporturile confesionale pe Pământul Crăiesc conform hirotonirii indicau 64% ortodocși și 36% uniți¹⁷³. Conscripția arăta că la 1733 în scaunul Sibiu existau 157 de preoți români, dintre care 51 erau ortodocși hirotoniți de ierarhi ortodocși. Dintre acești 51 au trecut la „uniți” 20 de preoți, „fie de teama de a nu fi iobăgiți, fie protopopul Tatomir din Rășinari a comis un fals cu gând bun, de a beneficia și ei de drepturile pentru care se lupta episcopul lor”¹⁷⁴. Situația confesională înregistrată de conscripția bisericească greco-catolică se prezenta astfel: 116 preoți „uniți” și 22 ortodocși.

La câteva luni după conscripția bisericească a lui Inochentie Micu Klein, deci tot în anul 1733, s-a realizat o nouă conscripție, de data aceasta de către Universitatea Națională Săsească. Membrii acesteia fiind de confesiune augsburgică, adică evanghelic-luterani, nu vedeau cu ochi buni asaltul catolicismului, încurajând astfel ortodoxia. Așa se face că o parte a preoților români anterior declarați „uniți” s-au mărturisit cu acest prilej din nou ca fiind preoți ortodocși, iar sașii au numărat 53 de preoți ortodocși și 85 „uniți”.

Tocmai datorită relațiilor sașilor evanghelic-luterani cu românii unor mari comune exclusiv românești, ca Rășinari, Săliște, Gura Râului, „Universitatea Săsească și-a recrutat mult timp oameni de legătură cu Țara Românească, agenți comerciali, informatori etc. și în general, fiindcă românii aveau o mare pondere în viața economică a scaunului, s-a asigurat preoțimii române libertatea de opțiune confesională” (Ioan N. Beju, Keith Hitchins). În plus, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea sașii nu erau defel susținători ai Contrareforme catolice, ba, dimpotrivă, după cum arată Michael Conrad von Heydendorff în jurnalul său, își presau propriii conaționali să nu părăsească Reforma, nu își lăsau fiii să plece la studii în Germania protestantă, iar pe sașii luterani convertiți de către iezuiți îi considerau niște apostatați, poreclindu-i „mameluci” (*Mameluken*)¹⁷⁵.

¹⁷⁰ *Ibidem*, p. 101-102.

¹⁷¹ Nicolae Togan, *Românii din Transilvania la 1733. Conscripția episcopului Ioan In. Klein de Sadu*, Sibiu, Tipografia Arhidiecezană, 1898, 45 p.; idem, *Statistica românilor din Transilvania în 1733*, în „*Transilvania*”, Sibiu, 1898, p. 169-211.

¹⁷² Ioan N. Beju, Keith Hitchins, *op. cit.*, p. II/104, 106-107.

¹⁷³ *Ibidem*, p. II/108; Nicolae Togan, *Românii din Transilvania la 1733. Conscripția...*, p. 13-14, 35.

¹⁷⁴ Ioan N. Beju, Keith Hitchins, *op. cit.*, p. II/109.

¹⁷⁵ Despre refuzul trimiterii tinerilor din familiile patriciene săsești la studii în universitățile germane, pentru a nu se contamina de spiritul dominant acolo, ca și despre disprețul arătat sașilor porecliți „mameluci”, care deveneau romano-catolici din oportunism, pentru a-și asigura ascensiunea profesională și financiară,

Revenind la statistice noastre confesionale, din motivele arătate mai sus, la următoarea statistică din 1760-1762, comisia aulică s-a confruntat în scaunul Sibiu cu o situație dezastruoasă pentru mersul Contrareformei, înregistrând 6.805 familii ortodoxe și numai 299 familii greco-catolice¹⁷⁶.

Întreg secolul al XVIII-lea ne arată cât de conjuncturală a fost trecerea, înainte și înapoi, la și de la Biserica Unită cu Roma. De pildă, popa Man senior din Poplaca (provenind dintr-o zonă profund ortodoxă, cea a Mărginimii), ce fusese hirotonit de episcopul greco-catolic Ioan Giurgiu Patachi (1721-1727), și-a trimis fiul, pe viitorul preot Man junior, la București, pentru a fi hirotonit de mitropolitul pravoslavnic Daniil. Comisia aulică instituită ca să efectueze așa-numita „dizmembrație” confesională a românilor a găsit pe Pământul Crăiesc 25.453 familii de români, dintre care 20.201 (79,4%) s-au declarat ca aparținând de „legea veche” și numai 5.252 (20,6%) ca ținând de Biserica Unită cu Roma¹⁷⁷.

Capitolul III din cartea lui Beju și Hitchins, de „Documente privitoare la trecutul Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania după 1761”, conține bibliografia privitoare la istoria bisericii ortodoxe a românilor transilvăneni în secolul al XVIII-lea¹⁷⁸. Apoi se referă la „Prima consemnare de preoți ortodocși după reactivarea parohiei”, într-un manuscris de 76 pagini, elaborat în anii 1763-1765, ce menționează date referitoare la 527 preoți ortodocși transilvăneni din vremea lui Dionisie Novacovici.

Portretul episcopului se conturează cu lumini și umbre. La început, la instalarea sa (1761), episcopul sârb l-a însoțit pe generalul Buccow în regiunile agitate, a îndemnat populația să dea ascultare comisiei de dezmembrare, i-a pedepsit sever pe preoții care nu se conformau poruncilor, nu a reacționat la distrugerea mănăstirilor în anii 1761-1762, nici la evacuarea forțată a ortodocșilor din zona în care se instalau regimurile de graniță, dar nici la abuzurile săvârșite de comisia de dezmembrare. În 1763, pe când respectiva comisie de dezmembrare își evalua rezultatele obținute prin teroare, răpind ortodocșilor biserici și sate, arzând mănăstiri, episcopul Novacovici a realizat gravitatea situației în care se afla biserica. Așa că, spune protocolul manuscris din 1763-1765, primul episcop de la Rășinari a hirotonit 109 preoți ortodocși în 1763, apoi 25 în 1764 și încă 30 în 1767, atunci când avea deja certitudinea că el însuși se poate retrage la Buda Mică, părăsind un Ardeal prea agitat pentru bătrânețile înaltpreasfinției sale.

„Din cei peste 198 preoți sfințiți de Dionisie, 36 sunt arătați c-au fost sfințiți în biserica din Rășinari”, afirmă Beju și Hitchins, oferindu-ne lista cu numele acestor preoți¹⁷⁹. Cine slujea la Rășinari ? „[Nr. 342.] Popa Oprea din Rășinari, scaunul Sibiu. Sfințit în 22 Martie anul 1763 la Rășinari, a luat *singhelie*¹⁸⁰ pentru Vale, scaunul Sibiu.

vezi Ela Cosma, *Împăratul călător și ardelenii în memoriile lui Michael Conrad von Heydendorff cel Bătrân*, Cluj-Napoca – Gatineau, Editura Argonaut – Symphologic Publishing, 2015, p. 20-21, 45.

¹⁷⁶ Ioan N. Beju, Keith Hitchins, *op. cit.*, p. II/109.

¹⁷⁷ *Ibidem*, p. II/112; Virgil Ciobanu, *op. cit.*, p. 75-86.

¹⁷⁸ Ioan N. Beju, Keith Hitchins, *op. cit.*, p. III/1-19.

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. III/22, 38-39.

¹⁸⁰ *Singhelie*, carte sau certificat de hirotonie.

[...]. 349. Popa Oprea din Rășinari, scaunul Sibiu. Sfințit la 9 Martie anul 1763 la Rășinari, a luat *singhelie* la Rășinari”. Să specificăm faptul că popa Oprea, născut în Rășinari, care slujea în Vale, era preotul Oprea Băilă (amintit în conscripția ulterioară din 1767 a preoților „neuniți” sub nr. 1023), iar popa Oprea din Rășinari, care slujea la Rășinari, era preotul Oprea Iacob (amintit sub nr. 1000)¹⁸¹.

Capitolul VI al aceluiași volum prezintă altă statistică a românilor ortodocși transilvăneni, intitulată „Conscripția Legii Grecești Neunite în Ardeal la anul 1766”, întocmită tot sub administrația lui Dionisie Novacovici. Aici Ioan Beju și Keith Hitchins înfățișează câteva din măsurile dure adoptate de comisia aulică din 1761-1762:

1) - menținerea a 1.750 preoți „uniți” în comune curat ortodoxe sau cu majorități zdrobitoare ortodoxe;

2) - proprietățile parohiilor ortodoxe, pământul și casele parohiale s-au dat preoților „uniți” rămași fără credincioși;

3) - 255 clădiri de biserici vechi ortodoxe, unele din secolul al XVII-lea sau mai vechi, au fost date de comisia aulică minorității greco-catolice, „contrar legilor transilvane și chiar a regulamentului întocmit de Buccow”; acum s-au răpit ortodocșilor bisericile mari din Rășinari și Săliște, Făgăraș, Ocna, Alba Iulia, Zlatna, Abrud, Câmpeni, Orăștie, Hunedoara etc., iar ortodocșilor le-au rămas în orașe numai bisericile din Brașov și Deva;

4) - distrugerea mănăstirilor a început în iunie 1761 și a continuat în anii următori, fiind distruse peste 100 de mănăstiri și schituri, cele mai multe din Țara Făgărașului și din partea de sud a Transilvaniei, pe când restul mănăstirilor din Transilvania au fost distruse sau casate între 1782-1786;

5) - altă măsură a fost înființarea regimentelor de graniță, pentru care – în cazul românilor – se solicita ca, odată cu militarizarea comunei, să se treacă la adoptarea confesiunii greco-catolice, implicit la lepădarea de ortodoxie.

Cei șase ani de păstorie a lui Dionisie Novacovici (1761-1767) au fost o perioadă cu adevărat complicată, străbătută de episcopul sârb cu mari îndoieli și greșeli¹⁸².

Însă lui i se datorează prima statistică întocmită de biserica ortodoxă din Transilvania după restaurarea eparhiei. În cursul anului 1766, administrația acestui episcop a strâns toate datele cu ajutorul protopopilor. Datele au fost centralizate la episcopie, actul final fiind datat la Rășinari, la 18 februarie 1767. Actul e o copie originală, caligrafiată de Dimitrie Eustatievici, secretarul eparhial, are 73 pagini *in folio* și e incomplet. Datele sunt rediate pe protopopiate. Aflăm astfel că în vremea lui Novacovici eparhia ortodoxă avea 44 de protopopiate, respectiv 45 cu cel al Sadului, protopopiat desființat la 1767 după plecarea în Banat a protopopului Ioan Piuaru Molnar, poreclit Popa Tunsul. Comitatele Cluj și Hunedoara aveau câte 4 protopopiate ortodoxe; Dăbâca, Solnocul din Lăuntru, Turda, Alba și districtul Făgăraș câte 3 protopopiate; Sibiu, Târnava, Chioar câte 2 protopopiate, iar restul numai câte 1 protopopiat.

¹⁸¹ Ion Beju, Keith Hitchins, *op. cit.*, p. VI/563 și 564.

¹⁸² *Ibidem*, p. VI/506-510.

Interesant e faptul că statistica anterioară din 1761-1762 a generalului austriac Hadick indica mai multe comune ortodoxe românești și mai mulți ortodocși (bărbați și femei), decât cea a lui Novacovici din 1766, care e incompletă. „Față de statistica din 1733 și cea din 1762, care redau numărul familiilor, iar cea din 1750 al persoanelor, statistica bisericii ortodoxe din 1766 aduce un spor informativ prin arătarea numărului persoanelor pe sexe” (Ioan Beju, Keith Hitchins)¹⁸³.

Documentul propriu-zis privind „Conscripția Legii Grecești Neunite în Ardeal la anul 1766” este redat pe protopopiate¹⁸⁴. Din protopopiatul Sibiu al scaunului Sibiu aflăm populația ortodoxă de parte bărbătească și cea de parte femeiască, ca și totalul lor din localitățile: Mohu, Șelimbăr, Cașolț, *Veștem Mișcați*¹⁸⁵, Cislădia, Tălmăciu (*Tolmaciu*), Tălmăcel (*Tolăcel*), Boița, Porcești, Sebeșul de Jos, Sebeșul de Sus, *Racovița Mișcați*, Avrig (*Frec*), Bradu, Săcădate, Nucet, Comățel, Roșia, Nou, Daia, Bungard, Gușterița, Hamba, Maierii Sibiului, Șura Mare, Șura Mică, Rășinari, Râul Sadului, Poplaca. Populația totală de ortodocși din aceste localități însumează 8.259 bărbați și 7.956 femei adică 16.215 suflete. Apoi, în protopopiatul Sadului din scaunul Sibiu, avem doar localitatea Sadu cu 493 bărbați și 480 femei, adică 973 suflete. Protopopiatul Săliștei din scaunul Sibiu cuprindea localitățile: Săliște, Tilișca, Galeș, Vale, Cacova, Gura Râului, Săcel, Mag, Ocna Sibiului (*Vizogna*), cu 6.138 bărbați și 6.525 femei, adică 11.663 suflete. Dintre localitățile ortodoxe ale scaunului Sibiu, Rășinariul avea cea mai mare populație ortodoxă, numărând 1.464 bărbați + 1.509 femei, adică 2.973 suflete¹⁸⁶.

În documentul intitulat *Conscriptio Omnium Sacerdotum non Unitorum fungentium et non fungentium in Magno Principatu Transylvaniae existentium Pro Anno 1767* (Conscripția tuturor preoților neuniți, aflați în funcție și neaflați în funcție, existenți în Marele Principat al Transilvaniei pe anul 1767) – în care pe ultima pagină a manuscrisului a semnat *manu propria*, la 9 octombrie 1767 în Rășinari, chiar „*Dionnysius Nowakovics E[piscopus] Graece Ritus Budensis et ex officio in Transylvania*” (Dionisie Novacovici, episcop de rit grecesc din Buda și din oficiul din Transilvania)¹⁸⁷ –, erau consemnați 1.224 de preoți ortodocși existenți în 45 de *arhidiaconate* (conform terminologiei catolice și protestante) sau *protopopiate* (cu termenul sinonim ortodox) transilvănene. Mărginimea Sibiului era încadrată în arhidiaconatul 36, „*XXXVI. Archidiaconatus Cibiniensis in Sede Sax. Cibiniensi*” (Protopopiatul 36 de Sibiu din scaunul săsesc al Sibiului), ce includea preoții, înșirați sub numerele curente 971-1010, din Avrig, Boița, Bungard, Comățel, Mohu, Poplaca, Porcești, Racovița, Rășinari, Sadu, Săcădate, Sebeșul de Jos și Sebeșul de Sus, Veștem. Dintre acești 40 de preoți ortodocși ai protopopiatului de Sibiu, din Rășinari de loc și sfințiți la Rășinari erau următorii 6 preoți, de la numerele 995-1000, înfățișați mai

¹⁸³ *Ibidem*, p. VI/510-513.

¹⁸⁴ *Ibidem*, p. VI/514-540.

¹⁸⁵ Numele satului sugerează că este vorba de un alt sat sau cătun întemeiat prin roirea unor locuitori din Veștem. Vezi mai jos cap. 10. ”Literatura etnologică cu privire la oierii mărgineni”, despre roiri mai îndepărtate decât cele petrecute în cadrul aceluiași scaun al Sibiului.

¹⁸⁶ Ioan N. Beju, Keith Hitchins, *op. cit.*, p. VI/545-547.

¹⁸⁷ *Ibidem*, p. VI/568.

întâi cu prenumele, apoi cu numele lor de familie: [nr.] 995. Coman Bârsan, [nr.] 996. Neagoie Cazan, [nr.] 997. Isaia Mâț, [nr.] 998. Iacob Is(d)railă, [nr.] 999. Iacob Vasile, [nr.] 1000. Oprea Iacob¹⁸⁸. Urma: „XXXVII. *Archidiaconatus Sadensis in Sede Sax. Cibiniensi*” (Protopopiatul 37 de Sadu din scaunul săsesc al Sibiului), cu 3 preoți sub numerele 1011-1013, și „XXXVIII. *Archidiaconatus Selistensis in Sede Sax. Cibiniensi*” (Protopopiatul 38 de Săliște din scaunul săsesc al Sibiului), unde erau nici mai mult, nici mai puțin decât 21 preoți (!), sub numerele 1014-1034, unul dintre aceștia, sub nr. 1023, fiind Oprea Băilă din Rășinari, ce fusese sfințit la Vale¹⁸⁹.

Conscripția din 1767 e cel mai important și ultimul document emis de Dionisie Novacovici, înainte de retragerea sa din Transilvania la Buda. Conscripția era necesară și oportună, după ce prin decretul de toleranță din 13 iulie 1759 și 6 noiembrie 1762 se acordase liber exercițiu religiei ortodoxe și un cadru legal de funcționare a episcopatului ortodox român. Ion Beju și Keith Hitchins descriu din nou activitatea lui Novacovici și cea a lui Popa Tunsu din Sadu¹⁹⁰, tatăl lui Ioan Piuaru Molnar, primul celebru medic oculist român.

Conscripția de 50 de file format *in folio* e datată, șampilată și semnată de episcop. Exemplarul original al conscripției a aparținut arhivei Episcopiei Ortodoxe a Transilvaniei, cu sediul atunci în comuna Rășinari. Acum se află la Arhivele Statului din Budapesta, în fondul mare de acte diecezane¹⁹¹, care la moartea lui Novacovici au fost duse în capitala ungară, pe baza lor urmând să se stabilească volumul încasărilor bănești ale episcopului în vederea impozitării succesiunii. În fondul arhivistic respectiv, conscripția se găsește la filele 398-448. Conscripția conține 1.224 preoți ortodocși din 44 de protopopiate, al 45-lea fiind cel al Sadului, menținut până la plecarea lui Ioan Piuaru în Banat. Prima rubrică dă numele preotului, a doua locul nașterii, a treia locul unde păstora: de exemplu, preotul Oprea Băilă s-a născut în Rășinari și a fost sfințit în Vale, unde slujea¹⁹².

Importanța conscripției din 1767 e mult apreciată de cei doi autori, întrucât „aceasta este cea mai veche evidență completă a clerului ortodox din Transilvania”, celelalte conscripții din secolele XVII-XVIII cunoscute până acum având mari lipsuri, ce nu permit reconstituirea tabloului preoților ortodocși din Transilvania¹⁹³.

Care erau aceste situații mai vechi? Să recapitulăm:

A) la 1733 – statistica episcopului Ion Inochentie Micu, indicând 486 preoți ortodocși;

B) în 1750 – statistica vicarului Petru Pavel Aron, ce dă doar 30 preoți ortodocși din 2 protopopiate din Țara Făgărașului;

¹⁸⁸ *Ibidem*, p. VI/563.

¹⁸⁹ *Ibidem*, p. VI/564.

¹⁹⁰ *Ibidem*, p. VI/534-536.

¹⁹¹ *Ibidem*, p. VI/537.

¹⁹² *Ibidem*, p. VI/538.

¹⁹³ *Ibidem*, p. VI/539.

C) la anii 1761-1762, *Tabellae Dismembrationis* întocmite de comisia aulică de „dezmembrare” (publicate de Virgil Ciobanu la 1924-1925 în *Statistica românilor din Ardeal*), ce arată 1.380 preoți ortodocși, lipsind însă preoții din scaunele săsești Sibiu, Sighișoara, Bistrița, Miercurea, Cohalm, Cincu, Nocrich, Orăștie, Mediaș;

D) în 1767, conscripția conținând evidența tuturor celor 1.224 preoți ortodocși existenți în 44 de protopopiate (45 protopopiate, incluzând cel de Sadu);

E) în 1787-1788, evidența clerului consemnată în procesele verbale ale episcopului Ghedeon Nichitici, cu prilejul inspecției în eparhie, păstrată fragmentar, din care lipsesc 12 protopopiate.

Așadar, conscripția din 1767 e „singura evidență completă a clerului ortodox până la cea din 1805”¹⁹⁴.

Ni se par interesante și considerațiile autorilor Beju și Hitchins privitoare la „sistemul popular de promovare în preoție”. Deoarece în Transilvania nu existau școli pentru pregătirea clerului, ca cineva să devină preot trebuia să fie o persoană morală și să se distingă ca învățător sau dascăl. Autorii afirmă: „Cu acest dosar se putea păși în cazul vacantării parohiei, în fața bătrânilor satului, care găsindu-l vrednic, îl alegeau și-l recomandau celor în drept pentru a fi hirotonit preot al lor”¹⁹⁵. Conscripția din 1767 arată că din cei 1.022 parohi încadrați, 537 funcționau în localitatea unde s-au născut, iar ceilalți, adică majoritatea, în localități imediat învecinate. „Faptul acesta dovedește că poporul român din Transilvania, aflat un mileniu sub jug străin, își încredința problemele religio-bisericești și naționale numai unor persoane ale căror sentimente și convingeri, verificate direct, coincideau cu idealul lor de viață. Avem astfel explicația de ce nu s-au produs rupturi niciodată între clerul ortodox și credincioșii lor din Transilvania și de ce, în multe cazuri de persecuție a preotului, s-au solidarizat cu el, luându-i apărarea”. (Ioan Ieju, Keith Hitchins)¹⁹⁶.

Mai e importantă această conscripție și pentru „cunoașterea dramei Bisericii Ortodoxe a Transilvaniei în lunga perioadă a decretelor de toleranță” și a represiunii generalilor austrieci în vremea primului episcop ortodox după unirea cu Roma din 1701. „Din cei 1.540 de preoți vechi, aflați în Transilvania la sosirea generalului Buccow, 698 au trebuit să-și părăsească parohiile; 200 plus 2 dintre ei fiind trecuți în rândul țăranilor, iar pentru 498 sunt dovezi că au fugit de groază în Țările Române și Banat; alții au fost condamnați la închisoare, iar o parte, ca să scape de urmări, au trecut la uniți”. (Ioan Ieju, Keith Hitchins).

Cum au ajuns Beju și Hitchins la acest număr de 1.540 de „preoți vechi” (ortodocși) ? Autorii explică faptul că aceasta e „cifra minimă, obținută prin adăugarea la cei 1380 preoți, consemnați de Comisia aulică, pe cei 156 aflați de Novacovici în scaunele săsești și 4 protopopi, care nu apar în aceste evidențe, dar sunt menționați în documente, ca având roluri importante în biserică, pe timpul lui Sofronie și chiar înainte de el”¹⁹⁷.

¹⁹⁴ *Ibidem*, p. VI/539-540.

¹⁹⁵ *Ibidem*, p. VI/540.

¹⁹⁶ *Ibidem*, p. VI/540.

¹⁹⁷ *Ibidem*, p. VI/540, nota 26.

7. Istoria școlilor din Mărginime

Monografia școlii ortodoxe din Tilișca e redactată, în 1913, de Ioan Bratu, directorul școlii, cărticica sa fiind prefăcută de marele pedagog Onisifor Ghibu, originar din Mărginimea Sibiului, Săliște¹⁹⁸. Afară de tratarea exhaustivă a istoricului instituției școlare tilișcane, autorul evocă legendele de întemeiere a localității¹⁹⁹, istoria comunei cu cele două mii de suflete ale sale la 1910, portul și ocupațiile²⁰⁰, ca și istoria bisericii din Tilișca²⁰¹.

În 1934 apărea micromonografia școlii din Boița, publicată de (pe atunci) tânărul învățător al școlii, Ion Albescu. Sub titlul: *Însemnări despre școala mea și școala țării*, cărticica se bucura de prefăcută scrisă de același mare pedagog Onisifor Ghibu, care aprecia referirile critice la adresa învățământului vremii, tot atât de valabile pe atunci, ca și astăzi²⁰².

Cea mai bună sursă bibliografică despre istoria școlii din Rășinari, folosită și de Nicolae Albu în sintezele sale asupra școlilor românești din Transilvania²⁰³, este monografia (1936), dedicată de învățătorul Stan A. Ionescu școlii primare de stat „Octavian Goga”. Începuturile acesteia sunt descrise, în capitolul introductiv, „Școala din Rășinari până la anul 1836”, de protopopul Emilian Cioran, tatăl filosofului rășinărean Emil Cioran²⁰⁴. Școala amintită, una din cele mai bune școli rurale românești din ținutul sibirian, s-a întemeiat prin grija lui Coman Bârsan, fondatorul familiei de cărturari Barcianu, care a venit din Țara Bârsei la Rășinari în 1720, ca dascăl și candidat la preoție. În 1733 a reușit să amenajeze școala într-un lăcaș propriu, ceea ce însemna nu puțin lucru, fiind aceasta una din puținele școli românești cu local propriu existente înainte de 1800. După 20 de ani de dascălie, Coman Bârsan a trecut munții în Țara Românească, pentru a primi taina preoției. A revenit la Rășinari, unde a trăit până la frumoasa vârstă de 105 ani (1699-1804). După hirotonirea lui Coman Bârsan, școala a fost condusă de doi rășinăreni, directorul Aleman Galea (1740-1785), ajutat de Iacov diacul (1748)²⁰⁵.

Impresionanta sinteză, complexă și completă, asupra școlilor din Săliște este oferită de Maria Hanzu (2009)²⁰⁶. Prefăcutorul volumului, Nicolae Manolescu, apreciază elogios înfățișarea școlii mărginene „ca instituție fundamentală pentru formarea noastră ca

¹⁹⁸ Ioan Bratu, *Monografia școlii gr.-orientale române din Tilișca*, prefăcută de Onisifor Ghibu, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1913.

¹⁹⁹ *Ibidem*, p. 1-2.

²⁰⁰ *Ibidem*, p. 2-5.

²⁰¹ *Ibidem*, p. 78-79.

²⁰² Ion Albescu, *Însemnări despre școala mea și școala țării*, prefăcută de Onisifor Ghibu, Sibiu, Tiparul Institutului de Arte Grafice]Dacia Traiană”, 1934.

²⁰³ Nicolae Albu: *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Blaj, 1944; idem, *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800-1867*, București, 1971.

²⁰⁴ Stan A. Ionescu, *Monografia școlii primare de stat „Octavian Goga” din Rășinari, jud. Sibiu*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1936, 116 p.

²⁰⁵ *Ibidem*, p. 20-21, în capitolul pr. Emilian Cioran.

²⁰⁶ Maria Hanzu, *Monografia școlilor din Săliște Sibiu*, Sibiu, Editura Honterus, 2009, 624 p.

români” în lucrarea aceasta, ce va deveni o „sursă greu de ocolit de informații, pentru aflarea cărora autoarea a trudit ani buni în arhive de care puțini mai au azi idee”²⁰⁷. Cartea este alcătuită din 31 (!) de capitole, urmate de o anexă, o bibliografie și un album fotografic cu cadre didactice și elevi ai școlii din Săliște.

Capitolele cărții Mariei Hanzu abordează: I. considerații istorice; II. școala primară de la începuturi până în perioada interbelică; III. „activitatea culturală și de perfecționare pedagogică a învățătorilor”, cu referiri la activitatea didactică a lui Ioan Lupaș, Onisifor Ghibu, Danil Barcianu; IV. forurile decizionale; V. serbările școlare; VI. anuarele; VII. actele școlare; VIII. „activități și locații conexe procesului de învățământ”: sala festivă, muzeul școlar, sălile de clasă, biblioteca, atelierile, grădinile școlii, cantina; IX. fondurile școlare: Fondul copiilor săraci, Fondul „Andrei Șaguna pentru răspândirea cărților religioase și educative”, „Fundațiunea lui Petru și Maria Comșa”, Fondul Ilie Hociotă, Fondul pentru excursii, alte fonduri și colecte; X. donațiile și donatorii; XI. școala primară după al doilea război mondial; XII. grădinița, „grădina de copii”, școala froebeliană; XIII. „școala de repetițiune economică”; XIV. școala civilă de băieți și școala civilă de fete, gimnaziul mixt; XV. școala de menaj; XVI. școala de ucenici industriali; XVII. școala elementară de comerț; XVIII. școala superioară de comerț și liceul comercial; XIX. Școala Tehnică de Administrație Economică; XX. Școala Medie Tehnică Horticolă; XXI. școala medie de 10 ani și școala medie mixtă; XXII. liceul de cultură generală; XXIII. sindicatul; XXIV. organizația pionierilor; XXV. „școala din Săliște în preajma evenimentelor din decembrie 1989”; XXVI. „relații ale școlilor din Săliște cu personalități”; XXVII. „omagiul” adus „la mormântul lui D.D. Roșca”, prezidiului Academiei Române (6 mai 2003), academicienilor școlii din Săliște, lui Ioan Lupaș, Onisifor Ghibu, Dionisie Romano, Axente Banciu, Nicolae Ivan, D.D. Roșca; XXVIII. „școala din Săliște și ASTRA”; XXIX. „omagierea dr. Ioan Lupaș prilejuită de plecarea lui ca profesor universitar la Cluj”; XXX. „impresii despre școlile din Săliște” ale lui Ioan Lupaș și din *Cartea de Aur* a Liceului „Ioan Lupaș” din Săliște; XXXI. încheiere.

După ce am parcurs sumar cuprinsul volumului, abia întrezărim efortul depus de Maria Hanzu, care, prin acest volum, a reușit să ne ofere un instrument de lucru util, un izvor de informații de primă mână și un model de seriozitate în ceea ce înseamnă o monografie instituțională.

O privire de ansamblu asupra evoluției învățământului sibian aduce profesorul Ioan Popa, într-un volum ce își propune cu modestie să releve câteva *Repere istorice și documentare* din evul mediu până în secolul XX (2007)²⁰⁸. Prefațatorul volumului, Martin Bottesch, președintele Consiliului Județean Sibiu, remarcă necesitatea unei cărți care „nu a mai existat până acum” despre istoria învățământului sibian. Autorul a valorificat un bogat material documentar și bibliografic existent în patru limbi: română, germană, maghiară și latină, evidențiind unele superlative și recorduri, cum ar fi menționarea primei școli germane în zonă încă în anul 1380 la Sibiu, ori a primei școli românești din regiune, concomitent a doua din Transilvania, în 1616 la Săliște.

²⁰⁷ *Ibidem*, p. 5.

²⁰⁸ Ioan Popa, *Învățământul sibian. Repere istorice și documentare*, Sibiu, Editura Magister, 2007.

Dacă până la Reforma lui Luther în secolul al XVI-lea, politica educațională se generalizase în mediul săsesc, astfel că mai fiecare localitate a Pământului Crăiesc avea o școală²⁰⁹, ulterior noile principii educaționale au ridicat ștacheta învățământului, prin fondarea gimnaziilor. La Sibiu în 1555 s-a înființat *Gymnasium academicum*, o adevărată *Landesschul*, dotată la 1598 cu un regulament de funcționare, intitulat *Statuta scholae Cibiniensis* și cuprinzând 72 de articole²¹⁰. A doua instituție școlară emblematică a orașului Sibiu a fost gimnaziul iezuit, creat la 1692, astăzi Colegiul Național „Gheorghe Lazăr”²¹¹.

În ce privește primele școli românești în zonă, cea din Săliște deține întâietatea, fiind atestată în 1616, când judele satului, Peligrad, intervine în favoarea dascălului *Dumitru Popa* pentru a fi scutit de dări și cărăușie. Ulterior, dascălul va deveni protopop (1628). Școala din Săliște e a doua școală românească ca vechime din Transilvania, după cea din Șcheii Brașovului²¹².

În capitolul dedicat școlilor confesionale ortodoxe în secolele XVIII-XIX, Ioan Pop ne oferă multe detalii privitoare la școlile și învățătorii Mărginimii, dar și la misiunea școlară desfășurată de arhiepiscopul ortodox Andrei Șaguna²¹³, referindu-se pe larg la școlile din Săliște, Rășinari și Tilișca din secolul al XIX-lea până la primul război mondial²¹⁴, evocând portretele marilor figuri mărginene Octavian Goga și Onisifor Ghibu²¹⁵.

Ajungând cu demersul său până în actualitatea zilelor noastre, Ioan Popa ne propune o viziune interesantă asupra istoriei contemporane, prin prisma ofertelor și reformelor educaționale succesive, în capitolul ce tratează „Stratificarea învățământului, bacalaureatul, străjeria, *deutsche Jugend*, pionierii, masificarea învățământului superior și proiectele Comenius”²¹⁶.

Volumul se încheie cu un tablou sinoptic amplu al surselor documentare și bibliografice utilizate, cuprinzând documente din arhive, documente publicate, memorialistică, periodice, anuare școlare, dicționare de localități, surse orale, lucrări generale, lucrări de istorie școlară și pedagogică, monografii și lucrări de istorie școlară sibiană, monografii locale sibiene, biografii²¹⁷.

8. Istoria artei: biserici și icoane din Mărginime

Trecând de la capitolele de istoria bisericii și a școlii la cel de istoria artei, să remarcăm existența în câteva sate ale Mărginimii Sibiului, precum: Poiana Sibiului, Jina, Sadu și Săliște (unde se găsea odinioară biserica de la „schitul lui Foltea”), a unor biserici

²⁰⁹ *Ibidem*, p. 31.

²¹⁰ *Ibidem*, p. 36-38.

²¹¹ *Ibidem*, p. 50-52.

²¹² *Ibidem*, p. 53.

²¹³ *Ibidem*, p. 76-86, 96.

²¹⁴ *Ibidem*, p. 97-101.

²¹⁵ *Ibidem*, p. 101-104.

²¹⁶ *Ibidem*, p. 166-230.

²¹⁷ *Ibidem*, p. 234-248.

de lemn înscrise în categoria monumentelor istorice. Acestea păstrează o veche tradiție arhitectonică și decorativă, ce a supraviețuit până la finele veacului al XIX-lea, așa cum ne convinge Ioan Ovidiu Abrudan, în studiul său²¹⁸.

Atracția și interesul suscitată de realizarea artistică și pictura „Bisericii mari” din Rășinari, cu hramul Cuvioasei Paraschiva, au condus, cum era de așteptat, la realizarea câtorva remarcabile analize de istoria artei. Șirul lor e deschis de protopopul rășinărean Emilian Cioran, ce oferă prima prezentare generală a acestui lăcaș bisericesc (1940)²¹⁹. Biserica Sfânta Paraschiva din Rășinari atrage până astăzi privirile cunoscătorilor, ce remarcă vechiul iconostas și pictura murală exterioară (Saveta-Florică Pop)²²⁰, ca și iconografia interesantă, cu motive rare sau chiar unice în țară (precum „Roata vieții”).

În ultimul deceniu, o generație nouă de cercetătoare (Ana Dumitran, Saveta-Florică Pop, Elena-Daniela Cucui, Elena Popescu), inspirate de analizele, dar mai ales de sintezele deschizătoare de drumuri elaborate de academicianul Marius Porumb²²¹, au descoperit o întreagă pleiadă de pictori și zugrăvi rășinăreni din veacul al XVIII-lea, dedicând studii analitice și sintetice lui Popa Ivan²²² și Nicolae Dascălul²²³, Stan Zugravul²²⁴, dar și pictorilor iconari Grigorie Ranite²²⁵ și fiul său Ioan Grigorovici²²⁶, veniți din sudul Carpaților la Rășinari, precum și peregrinului bucureștean Dimitrie Dimitriu²²⁷, zugrav al Bisericii „Sfânta Treime” din aceeași localitate mărgineană

²¹⁸ Ioan Ovidiu Abrudan, *Vechile biserici de lemn din ținutul Sibiului*, Sibiu, Editura Universității „Lucian Blaga”, 2010.

²¹⁹ Emilian Cioran, *Biserica cu hramul Cuvioasa Paraschiva din Rășinari*, în *Omagiu ÎPS dr. Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului*, Sibiu, 1940, p. 325-335.

²²⁰ Saveta-Florică Pop, *Iconostasul Bisericii „Cuvioasa Paraschiva” din Rășinari, Sibiu (1761-1763)*, cercetare în cadrul proiectului POSDRU 7706, 2007-2013, http://www.doctorateposдру.ulbsibiu.ro/media/phd/file_31b_bdi_journal_full_article_000082.pdf; eadem, *Pictura murală exterioară a bisericii Cuvioasa Paraschiva din Rășinari*, în: Avram Cristea, Jan Nicolae (editori), „Eshatologie populară”, Alba Iulia, 2010, p. 161-162.

²²¹ Marius Porumb, *Iacov din Rășinari*, în „Marisia”, XIII-XIV, Târgu Mureș, 1984; idem, *Portretul inedit al episcopului Inochentie Micu din 1741 de la mănăstirea Râmeț*, în „Ars Transilvaniae”, VII, 1997; idem, *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania. Sec. XIII-XVIII*, București, Editura Academiei Române, 1998; idem, *Un veac de pictură românească din Transilvania. Secolul XVIII*, București, Editura Meridiane, 2003.

²²² Saveta-Florică Pop, *op. cit.*

²²³ Ana Dumitran, Elena-Daniela Cucui, Saveta-Florică Pop, *Nistor Dascălul: Contribuții la biografia unui zugrav din prima jumătate a veacului al XVIII-lea*, în „Annales Universitatis Apulensis”, Series Historica, 13, 2009, p. 223-254.

²²⁴ Ana Dumitran, Elena-Daniela Cucui, Saveta-Florică Pop, Elena Popescu, *Stan Zugravul*, cuvânt înainte de academician Marius Porumb, Alba Iulia, Editura ALTIP, 2011.

²²⁵ Marius Porumb, *Grigorie Ranite – un pictor craiovean peregrin în Transilvania*, în vol. *Artă românească artă europeană. Centenar Virgil Vătășianu*, Oradea, 2002; Ana Dumitran, *Un zugrav de elită: Grigorie Ranite*, în „Annales Universitatis Apulensis”, Series Historica, 14/I, Alba Iulia, 2010, p. 84-98.

²²⁶ Ana Dumitran, Elena Popescu, *Popa Ioan Grigorovici, Zugravul*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia Catholica”, nr. 4, 2010; Saveta-Florică Pop, *Iconostasul Bisericii „Cuvioasa Paraschiva” din Rășinari*.

²²⁷ Ioan Ovidiu Abrudan, *Iconografie și memorie. Chipuri de preoți în pictura românească din spațiul sibiuan, în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea*, în „Revista de Teologie”, 98, nr. 3, 2016, p. 14-15.

(biserică construită la început de secol XIX și târnosită la 1815). Saveta-Florica Pop a realizat, în 2011, o teză de doctorat dedicată zugravilor din Rășinari (1700-1848)²²⁸.

Firește, și invers, în secolele XVIII-XIX se consemnează activitatea unor pictori iconari mărgineni, cum ar fi Oprea Zugravul din Rășinari (1820) sau Vasile Munteanu ori Dimitrie Pop din Săliște, peregrini în alte părți ale Transilvaniei²²⁹. În ce privește iconarii din veacul anterior, Ana Dumitran regăsește urmele (icoanele) pictorului Ivan din Rășinari în Munții Apuseni și Zarand-Hățeg-Alba, la Cârpeniș (1718), Certege (1720), Geoagiu de Sus (1724), Roșia de Secaș, Blaj, Berghin (1732), dar pe cele ale lui Nistor din Rășinari la Certege (1720) și Geoagiu de Sus (1724), Pleașa (1730), Șpring (1733), Dumbrava, Gârbova de Sus, la biserica veche din Sebeș (1738)²³⁰.

Un fenomen oarecum inedit, pictura de icoane pe tablă, este înfățișat, într-un studiu, de către Carmina Maior²³¹. Aceeași cercetătoare pornește și pe calea unei alte investigații fertile, prin cercetarea troițelor Mărginimii ca monumente de arhitectură populară²³², relevând ca studiu de caz troițele satului Rod²³³. Între timp, Laura Maier semnalase deja troițele zonei Rășinari, din perspectiva simbolisticii lor²³⁴. Împreună cu Valerie Deleanu, Carmina Maior realizează și un articol prospectiv, susținând necesitatea repertorizării troițelor și propunând tipologizarea lor²³⁵.

9. Patrimoniul troițelor mărginene

Prospecțiunea privind cercetarea tuturor troițelor Mărginimii Sibiului devine într-adevăr o realitate și se împlinește, din fericire, grație investigațiilor și incursiunilor întreprinse timp de patru ani de către Adrian Stoia. În 2017, cercetătorul sibian publică un

²²⁸ Saveta-Florica Pop, *Pictori din Rășinari (1700-1848)*, teză de doctorat, coordonată de prof. univ. dr. Alexandru Avram, Sibiu, Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Facultatea de Științe Sociale și Umaniste, 2011; eadem, *Zugravii de la Rășinari – schiță biografică*, în „Îndrumător Bisericesc”, Sibiu, 2017, p. 179-203.

²²⁹ Ana Dumitran, *Repertoriul picturilor identificate în județul Alba până la mijlocul sec. XIX*, anexa 1 a studiului *Pictura românească în județul Alba până la mijlocul secolului al XIX-lea. Demersuri pentru o bază de date*, în „Patrimonium Apulense”, XII, „Anuar de arheologie, istorie, cultură, etnografie, muzeologie, conservare, restaurare”, coordonator Matei Drîmbărean, Alba Iulia, Editura ALTIP, 2012, p. 83, 86, 360.

²³⁰ Eadem, *Pictori români activi în județul Alba, până la mijlocul sec. al XIX-lea. Tabel sinoptic*, anexa 4, în „Patrimonium Apulense”, XII, Alba Iulia, Editura ALTIP, 2012, p. 360, 361.

²³¹ Carmina Maior, *Icoane pictate pe tablă în Mărginimea Sibiului*, în „Acta Musei Devensis”, Sargetia, XXX, 2001-2002.

²³² Eadem, *Cruce, răscruce. Troița în Mărginimea Sibiului. Studiul unui monument de arhitectură populară transpus într-un discurs expozițional*, în „Cibinium”, II, Sibiu, 2006-2008, p. 72-76.

²³³ Eadem, *Evoluția troițelor în Mărginimea Sibiului. Studiu de caz: satul Rod*, în „Îndrumător Pastoral”, Tulcea, 2014.

²³⁴ Laura Maier, *Troița, credință și simbol. Observații privind zona Rășinari*, în „Istorie și tradiție în spațiul românesc”, 3, 1996, p. 33-39.

²³⁵ Carmina Maior, Valerie Deleanu, *Troițele – necesitatea repertorizării. Propuneri de tipologie*, în „Sargetia”, 34, Deva, 2006, p. 851-857.

volum de 370 de pagini, bogat ilustrat, intitulat *Troițele din Mărginimea Sibiului. Parte uitată a patrimoniului cultural sibian*²³⁶.

Colindând și cercetând cele 18 localități mărginene, Adrian Stoia identifică peste 400 de troițe și cruci. Multe din ele, vechi, ridicate prin măiestria unor însemnați zugravi din veacurile al XVIII-lea și al XIX-lea (Popa Ioan Grigorovici, Oprea din Rășinari, Vasile Munteanu din Săliște, Dimitrie Dimitriu), troițele se încadrează într-un ansamblu, o construcție (adesea ediculară sau capelară), ce adăpostește în interior crucea propriu-zisă (în general trilobată) din lemn, piatră ori metal (mai totdeauna pictată policrom, cu scena *Răstignirii* pe o față și cu scena *Botezului* pe verso).

Locul de amplasare a troițelor diferă; poate fi la răscrucea drumurilor, la marginea hotarului sau la marginea terenului agricol, în *progadia*²³⁷ bisericilor sau aproape de locuințele ctitorilor, la poduri, izvoare sau fântâni. Îndeosebi în Mărginime, troițele mai sunt amplasate în nișe prevăzute în zidul caselor sau la porți, sau „oriunde credința populară considera că locul poate fi bântuit de spirite și forțe negative”²³⁸.

Troițele – ca „monumente sacre de cultură creștină” și, de asemenea, ca monumente comemorative ale eroilor războaielor mondiale – atestă mai multe modele aplicate în Mărginimea Sibiului, conform clasificării lui Ion Oprișan²³⁹. Astfel, există troițe ediculare sau capelare (în formă de edicul sau capelă), troițe cruciforme în *T, roata valahă* (troițe-cruce în cerc), *răstigniri* (în formă de crucifix), troițe-fântână, troițe-poartă, troițe-nișă.

Cea mai veche troiță întâlnită în Mărginime e datată în anul 1640, iar câteva troițe au fost semnalate mai întâi în cartarea iosefină din anii 1769 și 1773, apoi în pictura lui Franz Neuhauser din 1817. Cele mai noi troițe datează din perioada interbelică și se păstrează în imagini din colecțiile sibianului Emil Fischer, fotograful fostei Curți regale a României, ba altele, cele mai recente, provin chiar din ultimii ani înainte de 2016, anul finalizării cercetării lui Adrian Stoia.

Troițele au fost identificate, fotografiate, măsurate și descrise pe localități – de la est la vest, dinspre Boița spre Jina, incluzând și Tălmaciul în Mărginime –, după menționarea numelor și vechimii localității, a situării sale și a atestării celui mai vechi lăcaș bisericesc din fiecare sat. Trebuie să subliniem în mod deosebit ilustrațiile fotografice bogate de care beneficiază studiul.

În tabelul următor am căutat să sintetizăm informațiile oferite în cartea lui Adrian Stoia, cu privire la: localitățile mărginene, cu numele lor vechi și datarea numelor în documente, cu bisericile lor și anii de construire a lăcașelor de cult, cu numărul troițelor fiecărei localități și observații speciale legate de anumite troițe sau biserici. Astfel²⁴⁰:

²³⁶ Adrian Stoia, *Troițele din Mărginimea Sibiului. Parte uitată a patrimoniului cultural sibian*, Sibiu, Editura Andreiana – ASTRA Museum, 2017, 371 p., cu ilustrații alb-negru și color și o hartă a regiunii etnografice a Mărginimii Sibiului, realizată de Andrei Nacu.

²³⁷ *Progadie, progadie, pogradă, podradă*, curtea unei biserici folosită ca cimitir.

²³⁸ *Ibidem*, p. 6, 11-12.

²³⁹ Ion Oprișan, *Troițe românești. O tipologie*, București, 2003.

²⁴⁰ Adrian Stoia, *op. cit.*, ne prezintă troițele din Boița cu Castelul Turnu Roșu (p. 18-27); Tălmăcel (p. 28-41); Tălmăciu (p. 42-49); Sadu (p. 50-65); Râu Sadului (p. 66-77); Rășinari cu cătunul Prislop (p. 78-131); Poplaca (p. 132-145); Gura Râului (p. 146-161); Orlat (p. 162-179); Fântânele/Cacova (p. 180-197);

Patrimoniul cultural românesc al Mărginimii Sibiului în istoriografie

Numele actual al localității	Numele vechi ale localității (datarea)	Biserica parohială cu hramul (anul zidirii)	Troițe în sat și hotar	Observații despre biserici și troițe vechi
Boița cu castelul Turnu Roșu	Boyza (1496), Boyca (1529), Boycza (1662), Bojczya (1733), Boicza (1750), Boitza (1760-1762), Boitia, Verestorony-Passus, Porta Trajana, Rubra Turris, Rotherthurmer Pass, Turnu-Roșu (1839), Boitza (1850), Ochsendorf, Boița, Verstoronyi szoros, Rotenturm (1909) etc.	Biserica Adormirea Maicii Domnului (1812-1822)	9	- Troița-cruce din curtea bisericii, cu hram Uspenia Născătoarei de Dumnezeu, ctitor Stoica Grecul (7148/1640); - „Crucea mare”, ctitor Ioan Cloajă bătrânul zis Onca Voicului (1882).
Tălmăcel	Kystholmach (1453), Kleyn Talmacz (1488), Cleynn T(h)olmacz (1508), Kis-Talmács (1733), Telmecsél (1750), Talmacsél (1760-1762), Thalmatsel (1850), Klein Talmatsch, Tălmăcel (1854) etc.	Biserica Sfânta Cuvioasa Paraschiva (sf. sec. XVIII)	15	Biserica parohială actuală s-a construit pe locul unei vechi biserici de lemn.
Tălmăciu	Tolmach (1265), Tholmach (1318), Tolmats (1323), Tolmacz (1332, 1412), <i>civitas Tholmasch</i> (1369), <i>oppidum Tolmats</i> (1412), Talmucz (1429), etc., Thalmasch (1535), Tolmács (1773, 1850), Nagz Talmács, Groß-Talmatsch, Tălmăciu (1854) etc.	1. Biserica Sf. Ierarh Nicolae (1937-1942); 2. Biserica Sf. Arh. Mihail și Gavril (1991); 3. Capela din Tălmăciu-Colonie (2001)	8	Bisericile din orașul Tălmăciu și din Tălmăciu-Colonie sunt toate recente.

Sibiul (p. 198-211); Vale (p. 212-219); Săliște (p. 220-251); Galeș (p. 252-259); Tilișca (p. 260-271); Rod (p. 272-289); Poiana Sibiului (p. 290-321); Jina (p. 322-353).

Sadu	Zeoth (1339), Czot(th) (1488), Sat (1503), Zath (1506), Zadt (1572), Zodt/Czodt (1606), Szad/Szád (1733), Szaad (1760-1762), Czood / Sodenbach / Sodis (1790), Zood (1797), Sadenbach / Sadu (1850), Zoodt (1854) etc.	1. „Biserica de din sus” Adormirea Maicii Domnului (datare ?); 2. „Biserica de din jos” Sf. Treime (?); 3. Biserica Adormirea Maicii Domnului (sec. XVIII)	22	- „Crucea din câmp”, troiță monument istoric (1894); - Cruce în cimitir, ctitorită de doctorul oftalmolog Ioan Molnar, profesor la Cluj, în pomenirea soției Anna Rîgina (1898), renovată de văduva Eva S. Hăuș U.S.A. (1971).
Râu Sadului	Riuszáduluj/Riuszaduluj (1850), Riu Szatului/Riu Satului (1854), Codpatak (1913).	Biserica de zid Sf. Arh. Mihail și Gavriil (1798), pe locul bisericii de lemn din cătunul Beberani.	20	Până în 1892 Rîu Sadului era un cătun al comunei Rășinari, format din roirea unor familii rășinărene plecate la finele sec. XVIII. Separarea de Rășinari a avut loc la 1927-1929.
Rășinari cu cătunul Prislop	Rasinari (1383) ²⁴¹ , Stederdorff (1488), Steterdorf (1492, 1495), Stetterdorff (1494, 1497), Roscheneyra (1496), Resenawr (1497), Rwschanaw (1503), Roszinar (1506), Roschynar (1507), Stadterdorfer Walachen (1631), Rasinar (1733), pagus Resinar (1736), Resinár (1760-1762), Resinariu (1835), Rosenar / Rossinar (1839), Städterdorf / Rășinari (1854) etc.	1. „Biserica din Deal” Sf. Treime (1801-1814); 2. „Biserica mică” Sf. Ilie (începutul sec. XIX); 3. „Biserica mare” Sf. Paraschiva (1725-1758); 4. Mănăstirea cu 3 hramuri: Sf. Ioan Iacob Românul, Duminica Tuturor Sfinților, Sf. Nectarie (2008) ²⁴² .	70	Biserica mare a Sfintei Paraschiva e pictată de Ioan Grigorovici și e ridicată pe locul bisericii vechi de lemn. - Troița monument istoric de la Căliniș (1797), zugrăvită probabil de Ioan Grigorovici, ctitori Bucur Bozdoghină și soția Sora și familia donatorilor frescei din 1758; - Troița monument istoric (1798), transferată la muzeul ASTRA din Sibiu, pictată de Ioan Grigorovici, ctitori Pătru Albu și soția; - Troița de „Sub costiță” (1795), pictură originală de Pop Ioan zugrav (Grigorovici);

²⁴¹ *Ibidem*, p. 78, autorul greșește afirmând că această comună Rășinari „este atestată în anul 1381, odată cu numele Bisericii Sf. Paraschiva”, atestarea fiind din 1383. Nici nu amintește nesigura identificare a *villei Riuwetel* (1204) cu Rășinariul.

²⁴² Mănăstirea se află la ieșirea din Rășinari pe drumul Poplăcii.

Patrimoniul cultural românesc al Mărginimii Sibiului în istoriografie

				<p>- „Crucea lui Pătru Mitrea” (1883), zidită „la un necaz în familie, legat de fiica dumnealui”;</p> <p>- „Crucea Diri Dancășiu” (după 1850), ridicată de localnicul Ion Pinci;</p> <p>- Troița-nișă din str. Olarilor nr. 706 (1869), ctitor Stan Severin, renovată de Dragomir Ioan și Paraschiva (2003);</p> <p>- Troița-nișă din str. Barcianu nr. 556 (1897), ctitori Voicu Duca și soția Maria.</p>
Poplaca	[?] (1488), Gmczesdorff (1508), Poplaka (1733), Popláka (1805, 1850), Gunzendorf/Poplaka/Poplaca (1854)	Biserica Nașterea Sf. Ioan Botezătorul (sf. sec. XVIII).	15	<p>Biserica actuală e construită pe locul vechii biserici distruse de generalul Buccow și a fost sfințită de episcopul Vasile Moga (1819).</p> <p>- Troița-capelă din cimitir (1860).</p>
Gura Râului	<i>Awendorff villa Wlachicalis villanorum de Insula Christiana</i> (1476), Gurareului (1733), Gurariuluj (1750), Gurarou (1760-1762), Guraró (1850, 1854), Gura Rîului (1854)	<p>1. Biserica Sf. Cuv. Paraschiva, fosta „Biserica cea onită” (după 1700- 1948;</p> <p>2. Biserica Sf. Arh. Mihail și Gavriil (1886-1887).</p>	25	<p>Biserica din sec. XIX s-a ridicat pe locul unei biserici de zid demolate în a doua jumătate a sec. XVIII.</p>
Orlat	<i>Monte Civinii praepositurae Cibiniensis</i> (1317), <i>villa Warolyafolw</i> (1322), Winsperg (1495), Oralath (1507), Wynczperg (1509), Orlát (1733, 1854), Orlat (1750), Orláth (1825, 1854), Orlat (1854)	<p>1. Biserica Sf. Nicolae (1792-1796);</p> <p>2. Biserica Sf. Gheorghe (circa 1800);</p> <p>3. Schitul Nașterea Maicii Domnului (1992).</p>	24	<p>Biserica Sf. Nicolae a fost ridicată de localnici cu sprijinul Regimentului I de grăniceri.</p> <p>Biserica Sf. Gheorghe s-a înființat într-o clădire grănicerească din centrul comunei.</p>

Fântânele (Cacova)	<i>Possessio Kakowa/Kakoua</i> (1366), <i>villa Olachalis Gripsbach</i> (1383), Kripssyffen (1492), Kripszyphen (1495), Krypzewffen (1497), Krybssyffen (1509), Kakova (1733), Kákova / Krebsbach / Cacova (1854), Szebenkákova (1913), Fântânele (1964).	Biserica Sf. Ierarh Nicolae, zidită pe coasta Dealului Laz (1771-1774), cu turnul ridicat (1794), pe locul vechii biserici de lemn, distrusă de alunecări de teren, ce funcționase până în 1770 în progadie pe Vale. Biserica Sf. Nicolae, pictată (1794-1795) de Ioan Zugrav (cu soția Anița) și Vasile Munteanu din Săliște (cu soția Mărie), preoți Dumitru Ciucur, Toma Andrei, Ioan Proca, ctitori Danil Jogărean cu muiera Sora, Ioanăș Jogărean, Dan Jogărean și Stanciu Pârtoșea cu muierile lor, curator Oprea Crîștea, crâșnic Petru Sântea, prescurariță Maria Jogărean și jude Oprea Sântea.	18	<p>- „Crucea de la moară” (1887?);</p> <p>- „Crucea lui Balteș” (1801?);</p> <p>- „Crucea de la Miclăuș” (1802);</p> <p>- „Crucea de la Pârâul Macrii” (1807), ctitor Ioan (Onica) Hanzu, „drept mulțumire că fratele lui n-a cumpărat moșia din vechiul regat, ca proprietate casnică, și a renunțat la arvuna dată boierului pentru moșia unde sta cu oile și trăiau locuitorii a cinci sate”;</p> <p>- Troița monument istoric (?), mutată la Muzeul ASTRA;</p> <p>- „Crucea Florii” (1750), ctitori Oprea și Soră Florean, renovată de Soră Carabulea, născută Cristea (1885?);</p> <p>- „Crucea lui Stroe” (1860), ctitor Ion Stroe;</p> <p>- „Crucea din progadia veche” (1827).</p>
Sibiel	<i>Villa Olachalis Budinbach / Budynbach</i> (1383), Bwdenbach (1492, 1496), Zybinjel (1495), Zybinjel (1496), Bidempach (1506), Sybinel/Sybinyel (1507), Bidempach (1508), Budenpach (1509), Szibiel (1733), Szibiell (1760-1762), Szibjel (1850),	<p>1. Biserica Sf. Treime zidită (1765), pictată de Stan Zugravul (1774-1775);</p> <p>2. Mănăstirea Sfânta Treime din Sibiel (circa 1550-1786, redeschisă din 1992)</p>	14	<p>- „Crucea de la Pomană” (1877);</p> <p>- „Troița de la Biserică” (1817), ctitori Ioan Cornea „cu muiera dumnealui, Mărie”, pictură de Vasile Munteanu din Săliște;</p> <p>- „Troița de la Gura Utii” (1814), ctitorită de Dumitran Mărie și Bucur (?), Ana;</p>

Patrimoniul cultural românesc al Mărginimii Sibiului în istoriografie

	Budenbach/Sibiul (1854).			<p>- Troița de curte (1803), ctitori Nicolae, Gigore, „muiarea Mărie, fata Ana”, pictată de „Vasilie Muntean zugrav Săliște”;</p> <p>- Troiță de lemn, cu fragmente din vechea biserică de lemn (sec. XVIII), transferată la Muzeul ASTRA din Sibiu.</p>
Vale	<i>Villa Olachalis Graphondorph</i> (1383), Grabensdorffs/Walya (1492), Grauendorff (1496), Grafendorff (1497), Walya (1506, 1507), Grawendorff (1508), Vâlje (1733, 1850), Vake (1750), Wallye (1760-1762), Vállje (1805), Vályja / Grabensdorf / Valea (1854).	Biserica Sf. Treime pe „Dealul bisericii” (1763).	11	Biserica e construită pe locul vechii biserici de lemn, fiind pictată în interior și exterior de meșterii Stan Zugravul (1776), fiul preotului Radu din Rășinari, și Ioan Zugravul din Poplaca.
Săliște	<i>Possessiones Nagfalu</i> (1354), <i>Magna Villa Walachikalis/villa Gorozdorph possessio Nadhfalu / villa Olachalis Grozdorph alio nomine Galusdorph et Nogfalu</i> (1383), Grosdorff (1494), Grusdorff (1495), Salistsia (1496), <i>Zelestye sive Grosdorff</i> (1507), Grossessdorff (1508), Grossdorff (1509), <i>possessio Valachalis Saxonibus incorporata Seliste</i> (1554), <i>villa Szeliste</i> (1570), Szeleste (1667), Szelistie (1693), Szelistye (1733), Seliste (1761), Selisce (1788), <i>Villamagna</i>	<p>1. „Biserica Mare” cu hramurile Înălțarea Domnului și Sf. Mucenic Oprea (1762-1785);</p> <p>2. „Biserica din Gruii” Nașterea Sf. Ioan Botezătorul (1742), pe locul bisericii de lemn din 1649;</p> <p>3. „Biserica din Brata” Adormirea Maicii Domnului (1880);</p> <p>4. „Schitul de la Fântâna Foltii” Sf. Gheorghe (1923-1925), pe locul vechii biserici de lemn distruse de generalul Buccow (1761).</p>	33 + altele nein- venta- riate pe dealu- rile și munții Săliștei	<p>- „Crucea Rodianului” (1864), ctitor Ioan Rodian, pictor I. Morariu, renovată de Elisaveta și Emilia Morariu „zugrăvițe” (1926);</p> <p>- Crucea din progradia Bisericii Mari (1844), ctitori Dimitrie și soția Maria;</p> <p>- Crucea-nișă pe str. Spitalului nr. 2 (1842), ctitor și pictor Dumitru Hanci spre pomenirea Paraschivei (?);</p> <p>- „Crucea Boii” (1826), ctitor Ioan Mosora și „muiara sa Soră”, pictor Nicolae Zugrav din Ludoșu Mare;</p> <p>- Troița de lemn din str.</p>

	(1839), Langendorf (1850), Grossdorf / Seliște / Szelistze (1854).			Grui (2009), ce s-a ridicat pe locul „cimitirului primei biserici ortodoxe de piatră din Săliște, sec. XIV”; - Crucea lângă intrarea în Biserica din Grui (1742), ctitori Căndea Oprea și Dumitru Stana
Galeș	<i>Grozdorph alio nomine Galusdorph / villa Olachalis Galusdorph</i> (1383), Galys (1495), Galasdorf (1497), Istwan Galysch (1503), Gayles (1506), Galesdorf (1509), Gallis (1733), Gales (1750), Gélzes (1760-1762), Gallis/Gelis (1808), <i>villa Gallis</i> (1839), Galyis (1850), Gályis / Grossdorf / Galiș (1854).	Biserica Intrarea în biserică a Maicii Domnului, zidită (1700) și pictată (1812).	9	
Tilișca	Graphysdorf (1322, 1383), <i>possessio Thylichke</i> (1366), Tylska/Tylska (1419), Tellitschka (1492), Thaliczka (1495), Teliczke (1497), Theliczka (1506), Telichka (1507), Thelyczka (1508), Telicska (1667), Tiliska (1733), Tiliske (1850), Teliska/Telischen / Tilișca (1854).	1. Biserica Sf. Arh. Mihail și Gavriil (1782), pe locul unei mai vechi biserici de lemn, pictată (1793), azi monument istoric. 2. Biserica greco-catolică Sf. Nicolae (1860).	15	
Rod	Rothbrockersdorff (1488), Rodtbochersdorff (1508), Rat (1532), Rod (1733), Rood (1760-1762), Rodt (1805), Rööd (1825), Rodu (1850), Rod/Ród (1854).	Biserica Sf. Arh. Mihail și Gavriil (1833-1842).	26	Tradiția spune că satul a fost întemeiat de familii de români din Apoldu de Sus, izgoniți de coloniștii sași. - Cruce de lemn pe Dealul Butila la stâncă numită „Țancul Turcului”, de la o incursiune din 1493 a

Patrimoniul cultural românesc al Mărginimii Sibiului în istoriografie

				<p>turcilor împotriva mărginenilor;</p> <p>- „Troița de la gunoaie” (1877), pictată de Constantin Boghină din Brașov, locuitor în Poiană;</p> <p>- „Troița de la Diri-popa” (ante 1850), în formă de capelă, zugrăvită de „Elisaveta și Emilia Morariu, pictorițe, Săliște”.</p>
Poiana Sibiului	Poyan (1532), Pojána (1733), Polyána (1805), Polyán / Poiana (1854).	<p>1. Biserica Sf. Arh. Mihail și Gavriil din Vadu (în piața din centrul satului), lângă Dealul Ghilghiu (1820-1830);</p> <p>2. Biserica Adormirea Maicii Domnului din cartierul Vlașini, cumpărată din Jina, unde a fost construită (1770) și pictată (1771).</p>	43	<p>Comuna se află pe „drumul regelui”, azi Transalpina.</p> <p>În pisania Bisericii cumpărate din Jina de pictorul Simion Zugravul Oprovinci din Craiova, părinte protopop Ioanu Dobrotă ot Poiana, cțitori Oprea Pisariu, Iacobu Simion, Bucur Banu și Stan Manițiu.</p> <p>- Crucea de lemn a fântânii vechi a satului (1897);</p> <p>- Crucea de piatră de „după țarini” (1873), ctitor Nicolae Vallcanu, întru pomenirea fiului său.</p>
Jina	Zina (1456), Zsina (1750), Sinna (1760-1762), Schina/Sina (1850), Jina / Schinna / Sina (1854).	<p>1. Biserica Buna Vestire (sf. sec. XVIII);</p> <p>2. „Biserica din Târg” Sf. Arh. Mihail și Gavriil (1913-1914, reconstruită în 1937-1939 și 1946, sfințită în 1960);</p> <p>3. Mănăstirea Măgura-Jina cu hram Nașterea Maicii Domnului (1992).</p>	46	<p>Comuna, așezată pe 7 coline (Curmătură, Cucuruz, Hodeș, Colina Cimitirului, Muntele, Ulița Mare, Guruietu), a fost militarizată în cadrul Regimentului I de graniță (1764), primind totodată 54 de munți.</p> <p>Biserica de zid Buna Vestire, pe locul vechii biserici de lemn ce fusese donată satului vecin Poiana Sibiului, are o frescă pictată de Vasile Muntean din Laz (după 1800).</p>

Repertoriul alcătuit de Adrian Stoia cu privire la troițele din Mărginimea Sibiului, atât de impresionant prin numărul lor mare, dar îndeosebi prin măiestria artistică pe care o vădese foarte multe dintre ele, ne oferă indicii asupra concentrării locale în anumite așezări. De departe, Rășinariul e locul maximei abundențe a troițelor, prezente aici în număr de 70 (conform tabelului pe care l-am alcătuit mai sus, după descrierea lui Adrian Stoia).

Poate tocmai nesfârșita bogăție de alcătuire și de număr a troițelor rășinărene constituie motivul publicării unei noi cărți de către Valeriu Deleanu și Adrian Stoia, dedicate anume patrimoniului cultural reprezentat de *Troițele Rășinariului* (2019)²⁴³. Apărut cu susținerea Primăriei Comunei Rășinari, bucurându-se de aprecierile introductive ale primarului Rășinariului, domnul Bucur Bogdan, și ale părintelui profesor Constantin Necula, cu un *motto* aparținându-i, firește, monografului comunei Victor Păcală (1915), volumul conține patru capitole, urmate de referințele bibliografice și de îndemnul final al fostului părinte paroh din Rășinari, preot Nicolae Jianu: „Să sădim troițe pentru eternitatea românească !”.

Dacă în primul capitol al cărții-album ni se prezintă Rășinariul printr-o foarte competentă „fișă etnografică”²⁴⁴, ale cărei informații precise derivă din cunoașterea satului cu cătunele, hotarul și împrejurimile sale, al doilea capitol ne înfățișează istoria Rășinariului în secolul al XVIII-lea²⁴⁵, adică perioada din care se păstrează cele mai vechi troițe, ambele pictate de zugravul Ioan Grigorovici, fiul vestitului Grigorie Ranite: Ediculul²⁴⁶ Maicii Domnului de Sub Coștiță (1795) și Crucea lui Iliuț sau Crucea din Capul Satului din Jos (1797). Foarte bine sintetizează acest al doilea capitol al cărții uzurparea hotarului sătesc și restrângerea acestuia datorită tendințelor acaparatoare ale orașenilor sibieni, precum și zbaterea rășinărenilor, prin procesul de la 1735-1786 și chiar prin revoltele din Rășinari (1745, 1761), pentru recuperarea munților, pășunilor și avuției satului. Este remarcat sporul demografic impresionant al Rășinariului (în anii 1700, 1800, 1910), până în zilele noastre comuna păstrându-și recordul de a fi cea mai populată dintre așezările Mărginimii.

În al treilea capitol se desfășoară repertoriul troițelor sau crucilor din Rășinari²⁴⁷, pe care autorii le structurează în mai multe categorii. (În paranteză indicăm numărul troițelor aparținând fiecărei categorii.)

Iată tipurile de troițe întâlnite:

A. troițele din vatra Rășinariului –

I. troițe edicul (1),

II. troițe capelă (19),

II bis. cruci fără construcții de protejare (4),

III. cruci în zidul caselor (8),

²⁴³ Valeriu Deleanu, Adrian Stoia, *Troițele Rășinariului. Patrimoniul cultural al comunei Rășinari (I)*, Sibiu, Casa de Presă și Editura Tribuna, 2019, 156 p. cu numeroase ilustrații color.

²⁴⁴ *Ibidem*, cap. I. „Rășinari – fișă etnografică”, p. 11-20.

²⁴⁵ *Ibidem*, cap. II. „Rășinari în secolul al XVIII-lea”, p. 21-28.

²⁴⁶ *Edicul*, templu mic, capelă închisă cu grilă, nișă, chioșc, pavilion, tabernacul.

²⁴⁷ *Ibidem*, cap. III. „Repertoriul troițelor (crușilor) din Rășinari”, p. 29-134.

- IV. cruci dispărute (1);
- B. troițe pe hotarul Rășinariului –
- I. troițe capelă (28),
- II. cruci fără construcție de protejare (11),
- III. stâlpi cu iconițe (2),
- IV. troițe în afara Rășinariului (1).

Așadar, sunt 75 de troițe și cruci rășinărene repertorizate de Adrian Stoia și Valerie Deleanu în volumul lor din 2019.

Capitolul al patrulează propune o tipologie specială a troițelor rășinărene²⁴⁸, în funcție de:

- (1.) poziție: a. în vatra satului, b. în hotarul satului;
- (2.) funcționalitate: I. troițe de cap de sat, II. troițe de răscruce (în vatră, pe hotar), III. troițe de cimitir și mănăstire, IV. troițe de grădină, loc în hotar, V. troițe de drumuri (de plai), VI. troițe de pomenire (cenotaf), VII. troițe (cruce) de casă, gospodărie;
- (3.) morfologie constructivă: I. edicule-troiță (troiță ediculară), II. troițe-capelă, III. troițe-pergolă²⁴⁹: a. de zidărie, b. de lemn, c. de metal, IV. troițe fără construcție de adăpostire, V. cruci pe zidul caselor, VI. iconițe pe stâlpi;
- (4.) cruci în interiorul troițelor din: a. piatră, b. piatră tombală, c. lemn, d. ciment, mozaic, beton, e. metal;
- (5.) pictura: pe o parte sau pe ambele părți;
- (6.) tipul de cruce: grecească, latină, trilobată (treflată), arboricolă;
- (7.) inscripție: cu sau fără inscripții;
- (8.) mod decorativ și ritualuri;
- (9.) valoarea de patrimoniu: 1. istorică, 2. etnografică, 3. arhitecturală, 4. artistică, 5. turistică²⁵⁰.

Într-adevăr, ambele volume semnalate la urmă, rod al cercetărilor efectuate de Adrian Stoia, alături de Valerie Deleanu, privind troițele din Mărginimea Sibiului, în general, și din Rășinari, în particular, reușesc să sintetizeze și să expună un patrimoniu cultural cu totul specific zonei și de o incomparabilă valoare.

Aceste cărți merită, într-adevăr, promovate. Ne-am bucura ca ele să atragă atenția unor foruri mai înalte, pentru includerea troițelor mărginene în circuitul patrimoniului național și, de ce nu ?, în cel universal (UNESCO).

10. Literatura etnologică cu privire la oierii mărgineni

Una din primele incursiuni în lumea păstorilor transhumanți ardeleni se consemnează în studiul de factură economică, mai puțin etnografică, dedicat încă la 1864 de Zaharia Boia oierilor români din Turcia²⁵¹.

²⁴⁸ *Ibidem*, cap. IV. „Tipologia troițelor rășinărene”, p. 135-146.

²⁴⁹ *Pergolă*, construcție într-un parc sau într-o grădină, formată dintr-o rețea de grinzi de lemn susținute de coloane pe care se ridică plante agățătoare.

²⁵⁰ Valerie Deleanu, Adrian Stoia, *op. cit.*, p. 143-144.

Mai târziu, prin descrierea călătoriei din anul 1904, inițiată de francezul Emmanuel de Martonne în Carpații Meridionali²⁵², problematica este reluată, pentru a fi continuată de o literatură românească bogată pe această temă.

Astfel că radiografii zonale ale Mărginimii Sibiului ne oferă câteva discipline socio-umane, precum etnologia, sociologia și antropologia culturală, în lucrări ce includ mai întotdeauna și o componentă istorică.

La 1925, Ștefan Meteș pornește pe urmele păstorilor ardeleni în exteriorul arcului carpatic, respectiv în Principatele Române²⁵³. Pentru prima oară se enunță și se tratează sintetic o multitudine de aspecte, legate strâns de activitatea păstorilor (mai ales oiieri) și contribuția lor la economia, comerțul și cultura națională românească. În volumul mic, dar dens, dedicat acestui subiect, istoricul abordează în 18 capitole: 1. vechimea păstoritului la români; 2. păstori aromâni în Peninsula Balcanică și 3. păstori români în nordul Ungariei, Moravia și Polonia, dijma oilor și plata ciobanilor; 4. păstori ardeleni în Țările Române în sec. XVI-XVII; 5. păstori secui în Moldova, sec. XVII-XVIII; 6. privilegiile acordate păstorilor ardeleni de către domnii munteni Constantin Brâncoveanu și Nicolae Mavrocordat; 7. privilegiile preoților din Șcheii Brașovului pentru oile lor din Țările Românești; 8. situația păstorilor ardeleni în Țara Românească pe la 1750; 9. păstoriile mărgineni (din jurul Sibiului) în Țara Românească în veacul al XVIII-lea; 10. păstoriile ardeleni în Moldova în secolul al XVIII-lea și la începutul celui următor; 11. păstoriile ardeleni în Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea; 12. munții Țării Românești arendați de oiierii ardeleni; 13. plângerile oiierilor ardeleni contra abuzurilor administrației românești și măsurile luate pentru îndreptarea lor; 14. măsuri de încasare a oiieritului; 15. mocanii și țuțuieni ardeleni în Dobrogea și Țara Românească în secolul XIX; 16. importanța păstorilor ardeleni pentru unitatea națională; 17. păstoriile ardeleni în poezia populară; 18. un istoric maghiar, contele Nicolae Bethlen, la 1662, despre păstoriile ardeleni în Țările Române²⁵⁴.

În anii premergători celui de-al doilea război mondial, câțiva dintre elevii lui Grigore Vâlsan, colaboratori și reprezentanți ai Școlii monografice a lui Dimitrie Gusti, se disting prin lucrări dedicate păstoritului: Nicolae Dragomir, Mara N. Popp, Tiberiu Morariu²⁵⁵, Ion Ghelase²⁵⁶.

²⁵¹ Zaharia Boiu, *Economia de vite a românilor transilvăneni în Turcia*, în „Telegraful Român”, nr. 73, Sibiu, 1864, p. 301.

²⁵² Emmanuel de Martonne, *La vie pastorale et le transhumance dans les Karpathes Méridionales, leur importance géographique et historique*, extras din „Zu Friedrich Ratzels Gedächtnis: geplant als Festschrift zum 60. Geburtstage nun als Grabspende dargebracht von Fachgenossen und Schülern, Freunden und Verehrern”, Leipzig, Seele Verlag, 1904.

²⁵³ Ștefan Meteș, *Păstoriile ardeleni în Principatele Române*, Arad, Editura Librăriei Diecezane, 1925.

²⁵⁴ *Ibidem, op. cit.*, cap. 1, p. 5-6; cap. 2, p. 7-11; cap. 3, p. 12-16; cap. 4, p. 17-24; cap. 5, p. 25-28; cap. 6, p. 29-38; cap. 7, p. 39-42; cap. 8, p. 43-54; cap. 9, p. 55-65; cap. 10, p. 66-88; cap. 11, p. 89-100; cap. 12, p. 101-109; cap. 13, p. 110-135; cap. 14, p. 136-145; cap. 15, p. 146-158; cap. 16, p. 159-166; cap. 17, p. 167-186; și, în fine, cap. 18, p. 187-190.

²⁵⁵ Tiberiu Morariu, *Viața pastorală în Munții Rodnei*, București, Societatea Regală Română de Geografie, 1937; idem, *Păstoritul în Alpii francezi și în Carpați*, în „Sociologie românească”, director

Încă din perioada interbelică, Mara N. Popp publica mai multe studii pe această temă, întreprinzând cercetări etnologice mai cu seamă în mijlocul *ungurenilor*. În cartea despre *Ciobănia la Ungureni din dreapta Oltului* (1933), autoarea arată că românii veniți cu ciobănia de peste munte, din ținutul Sibiului, s-au așezat în Oltenia, unde, dealtfel, ciobănia e practică exclusiv de ungureni. Aceștia ocupă șirul satelor de sub poala muntelui, între Hurezu și Tismana, pe valea Oltului, așezându-se în: Băbeni, Măgura, Șirineasa, Mihăești și, pe valea Jiului, la Stănești. Așadar, majoritatea satelor ungurene se află între Jiu și Olt: Cernădia, Baia de Fier, Polovragii. La capetele liniei imaginare formate de înșiruirea acestor sate, cele mai importante centre ale ungurenilor din Oltenia sunt: Novacii-Gorjului și Vaideenii-Vâlcei. „Locurile de roire”, deci locurile de baștină ale ungurenilor din Ardeal, sunt: Jina, Poiana Sibiului, Săliște, Rășinari, „adică obârșia Țuțuienilor – cei la care ciobănia se moștenește din tată în fiu”²⁵⁷.

Există zeci de comune de ungureni, spune Mara Popp, nu doar în Oltenia, ci și în Muntenia și Moldova, totuși în Oltenia ei s-au păstrat cel mai bine, prin port, obicei, longevitate, rezistență. „Întrebându-i de origina lor, ei spun că sunt Ungureni tot Români, dar Ungureni și, arătându-ți pe un pământean, spun că este țaran, în înțeles de plugar, nu cioban, ca ei”. Autoarea subliniază: „Din punct de vedere material, putem spune că Ungurenii, ori unde ar fi, sunt mai înstăriți totdeauna decât Pământenii, mai practici și mai rezistenți față de loviturile vieții”²⁵⁸.

Iată apelativele sub care sunt cunoscuți: *țuțuieni* „la ei acasă”; *mărgineni* pentru ardeleni, „căci locuiesc la marginea Ardealului”; *ungureni* pentru cei din afara Carpaților, căci au venit din părțile ungurene; *mocani* pentru dobrogeni, prin confuzie cu „adevărații Mocani din Săcelele Brașovului”, iar moldovenii le zic *bârsani*. Despre originea lor, ei înșiși zic că au venit în Oltenia după răscoala lui Horea, deci din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea²⁵⁹.

Descriind organizarea efectivă a stânei și a vieții pe munte, cercetătoarea amintită ne oferă grafice care ilustrează atât variația frecvenței stânelor în funcție de altitudine, în munții Cernei, Godeanu, Țarcu, Retezat, Vâlcan, Parâng, Surian (Șureanu), Căndreleu, Căpățânei, cât și răspândirea stânelor ungurene din Parâng și munții Căpățânei, conform altitudinii. Ea observă faptul că majoritatea stânelor preferă înălțimea de 1550 m, apoi stânele se grupează la 1650 m și la 1750 m, însă ajungând la și chiar trecând peste 2000 m altitudine²⁶⁰. Alte capitole ale cărții vorbesc despre viața la stână, cu pregătirea de

Dimitrie Gusti, București, Institutul de Științe Sociale al României, 1942, p. 375-393, cu „Harta drumurilor de transhumanță din România” și „Harta drumurilor de transhumanță și a regiunilor pastorale din R.P.R. în secolele XVIII-XX”.

²⁵⁶ Ion Ghelase, *Păstorii români, păstrătorii românismului și întregitorii neamului românesc*, București, Tipografia „I.C. Văcărescu”, 1941.

²⁵⁷ Mara N. Popp, *Ciobănia la Ungureni din dreapta Oltului*, extras din „Buletinul Societății Regale Române de Geografie”, tomul LI, București, Atelierele Grafice Socec & Co. S.A., 1933, p. 3.

²⁵⁸ *Ibidem*, p. 4.

²⁵⁹ *Ibidem*, p. 5.

²⁶⁰ *Ibidem*, p. 6-12, grafic 1, p. 8; grafic 2, p. 10.

iernat, și mai ales despre drumurile oilor²⁶¹, încheind cu „situația actuală a păstoritului” (la 1933).

Deosebite sunt anexele cărții, între care se remarcă „Lista stânelor din Parâng și munții Căpățânei” pe la anii 1890-1900, ce conține numele celor 62 stâne, altitudinea, numărul oilor, muntele, proprietarii stânelor²⁶². Mara Popp susține că a desenat o hartă care reflectă perioada 1870-1890, când munții Căpățânei și ai Parângului aveau 83 de stâne, pe când la 1933 mai erau doar 62 stâne²⁶³. Ba mai mult, în trecut, în aceiași munți existau „vreo 600 stâne” (!), ceea ce demonstrează cât de „intensă” era ciobănia. Graficul conținând munții cu numărul stânelor, altitudinea medie și altitudinea optimă pentru pășunat îi sugerează autoarei câteva observații pertinente: 1. stânele sunt mai numeroase pe versantul nordic al munților; 2. „dosul muntelui e mai vărâtec”; 3. stânele cele mai numeroase sunt în Surian și Căndrel, unde păstoresc mărginenii din Poiana, Jina, Săliște etc.; 4. cele mai dese stâne sunt în Țarcu; 5. cea mai joasă și cea mai înaltă stână se află în Retezat²⁶⁴.

În mai multe studii, aceeași autoare exploatează subiectul drumului oilor pe văile Prahovei, Doftanei, Teleajenului (1929)²⁶⁵, dar și pe cel al așezării ungurenilor alături de „pământeni” în comune „mixte” (1932)²⁶⁶. „Datorită drumurilor, antropogeografia a înscris cea mai interesantă și mai vie pagină, prin capitoul vieții pastorale, transhumanța, cu toate că primele drumuri păstorești au fost simple poteci, create și bătute de ciobani prin locuri ascunse ...”²⁶⁷.

Excepționale hărți etnolingvistice ce includ transhumanța mărginenilor și terminologia pastorală sunt realizate de Mara Popp, într-o altă lucrare din 1943, dedicată tot ungurenilor²⁶⁸.

O perspectivă etno-geografică bine încheată și de inestimabilă valoare documentară prezintă și abordările interbelice dedicate oierilor mărgineni de Nicolae Dragomir, ce au fost reeditate de Alexandru Păcurar într-un recent volum (2014)²⁶⁹. Acesta cuprinde studiile de geografie istorică și etnografie, privind inclusiv păstoritul transhumant al mărginenilor din Dobrogea până în Basarabia, Crimeea și Caucaz, care au fost publicate în 1920-1927 și 1938 de Nicolae Dragomir (1890-1982), profesor liceal la Sibiu și cercetător la Institutul de Geografie din Cluj (1931-1933), la îndemnul mentorului

²⁶¹ *Ibidem*, p. 15-20.

²⁶² *Ibidem*, p. 22-24.

²⁶³ *Ibidem*, p. 25.

²⁶⁴ *Ibidem*, p. 25-26.

²⁶⁵ Mara Popp, *Drumul oilor pe valea Prahovei, Doftanei și Teleajenului*, extras din „Buletinul Societății Regale Române de Geografie”, tomul XLVIII, București, Atelierele Grafice Socec & Co. S.A., 1929.

²⁶⁶ Eadem, *Asupra comunelor de Ungureni și Pământeni*, în „Revista geografică Soveja”, an IV, nr. 1-2, București, 1932.

²⁶⁷ Eadem, *Drumuri și ocupațiuni vechi în Țările Românești*, extras din Buletinul Societății Române Regale de Geografie, tom LVII, București, Tipografiile Române Unite, 1939, p. 3.

²⁶⁸ Mara Popp, *Ungurenii*, București, 1943.

²⁶⁹ Nicolae Dragomir, *Oierii mărgineni*, ediție îngrijită și studiu istorico-etnografic de Alexandru Păcurar, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2014.

și profesorului său George Vâlsan²⁷⁰. Editorul Alexandru Păcurar ne mai familiarizează cu puțin cunoscuta viață și operă a mărgineanului Nicolae Dragomir, născut în satul Vale, comuna Săliște²⁷¹, de asemenea cu și mai puțin cunoscuta matrice arhetipală a oieritului la români și aromâni²⁷².

Nicolae Dragomir s-a ocupat mult de Mărginimea Sibiului, publicând file din trecutul oierilor mărgineni din Săliște și comunele înconjurătoare (1926), cu hărțile aferente²⁷³. Una dintre ele arată, de pildă, „Drumurile spre iernare ale săliștenilor (mărgineni) la jumătatea secolului XIX”, fiind realizată de cercetătorul din Valea Mărginimii „după povestirile ciobanilor”.

Continuându-ne periplul istorico-etnografic, Andrei Veress arăta încă din 1927 importanța păstoritului ardelenilor în Principatele Române până la anul 1821²⁷⁴, problema „iradierii românilor” dincolo de Carpați preocupându-l și pe Petre Râmețeanu (1946)²⁷⁵.

O vastă bibliografie le-a fost dedicată mocanilor, în principal ciobani care au pornit cu turmele la drumuri istorice din Țara Bârsei, de la Săcele/Brașov²⁷⁶, fiind de aceea cunoscuți și sub numele de *bârsani*. I. Vlăduțiu a scris chiar un studiu explicativ asupra noțiunii de *mocan* (1964)²⁷⁷. Adesea în rândul mocanilor sunt cuprinși și oierii sălișteni sau alți mărgineni, care s-au așezat în sudul sau sud-estul României. Mocanii constituie obiectul de studiu al câtorva broșuri și cărți semnate în anii interbelici de Ion Ghelase (1934²⁷⁸, 1935²⁷⁹, 1937²⁸⁰). Investigarea așezării acelorași mocani în Dobrogea transformă lucrarea lui Dumitru Șandru (1946)²⁸¹ într-un studiu de ținută științifică desăvârșită, un adevărat model de urmat în cercetări similare. Lucrări mai recente despre mocani îi aparțin lui Tudor Mateescu (1971²⁸², 1988²⁸³, 1996²⁸⁴, 1997²⁸⁵).

²⁷⁰ *Ibidem*, p. 13-191.

²⁷¹ *Ibidem*, p. 193-268.

²⁷² *Ibidem*, p. 269-398.

²⁷³ Nicolae Dragomir, *Din trecutul oierilor mărgineni din Săliște și comunele din jur*, Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul”, 1926.

²⁷⁴ Andrei Veress, *Păstoritul ardelenilor în Moldova și Țara Românească (Până la 1821)*, Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice, seria III, tomul VII, mem. 6, București, Cultura Națională, 1927.

²⁷⁵ P. Râmețeanu, *Problema iradierii românilor din Transilvania în Principatele Române*, Cluj, 1946.

²⁷⁶ Victor Tudoran, *Datini și obiceiuri ale mocanilor săceleni*, Săcele, Editura Asociației Cultural-Sportive „Izvorul”, 2005.

²⁷⁷ I. Vlăduțiu, *Noțiunea de „mocan” în păstoritul românesc*, în „Revista de Etnografie și Folclor”, IX, 1964, p. 143-158.

²⁷⁸ Ion Ghelase, *Mocanii, pioneri ai comerțului în secolul al 18 și al 19-lea*, în „Revista Analele Economice și Statistice”, H. 7-9, București, Tiparul Ion C. Văcărescu, 1934, 15 pag.

²⁷⁹ Idem, *Mocanii bârsani. De la nomadismul pastoral la stabilitatea agricolă în Dobrogea*, București, Imprimeria Națională, 1935, 19 pag.

²⁸⁰ Idem, *Mocanii: importanța și evoluția lor social-economică în România*, prefață de Nicolae Iorga, București, 1937, 128 p.

²⁸¹ Dumitru Șandru, *Mocanii din Dobrogea*, București, Editura Cugetarea, 1946, 134 p.

²⁸² Tudor Mateescu, *Știri noi despre prezența mocanilor în Dobrogea în timpul stăpânirii otomane*, în „Revista Arhivelor”, XXIII, nr. 3, 1971, p. 391-398.

Implicațiile generale ale transhumanței în Transilvania și Muntenia secolelor XVIII-XIX au fost relevate de Constantin Constantinescu-Mircești (1976)²⁸⁶. Aspectele comerciale și cele ale unității naționale românești determinate de drumurile oilor sunt resintetizate de Costin Murgescu (1996)²⁸⁷. Lucian Mateiu și Radu Palicica vin cu o lucrare despre oieritul românesc (2011)²⁸⁸. Ioan I. Dănuleț tratează păstoritul din Vâlcea, o zonă adiacentă Mărginimii (2007)²⁸⁹, dar realizează și puntea de joncțiune de-o parte și de alta a Carpaților, de la Jina la Băbeni (2008)²⁹⁰.

Revenind la Mărginimea Sibiului, să amintim preocupările de folclorist ale monografului comunei Boița (1938, 1990), învățătorul Ion Albescu, culegător al tradițiilor locale, al obiceiurilor de nuntă²⁹¹, al „Cântecului miresei” și al riturilor performate de „Ceata feciorilor”²⁹², oferind „câteva îndrumări practice pentru culegători” din domeniul folclorului literar și al artei populare. Lucrările folcloristice ale lui Ion Albescu ar merita să fie recuperate din paginile revistei „Tribuna Sibiului” (unde au fost publicate până în anii 1989-1990) și restituite sub forma unui volum tipărit, tot astfel cum urmașul învățătorului din Boița, Ion Eremia Albescu a republicat monografia tatălui său (1990), din care am extras informațiile acestui paragraf²⁹³.

Preocupările privind etnografia mărginenilor Sibiului și aportul lor la civilizația și cultura populară românească sunt sintetizate într-un volum coordonat de Petru Irimie, Nicolae Dunăre, Paul Petrescu (1985)²⁹⁴. Etnograful sibian Corneliu Bucur a investigat patrimoniul de civilizație materială al Mărginimii Sibiului (2003)²⁹⁵, în vreme ce

²⁸³ Idem, *Păstoritul mocanilor în teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră*, București, Direcția generală de statistică, 1988, 126 pag.

²⁸⁴ Idem, *Păstoritul mocanilor în zona maritimă Mangalia-Balcic (Le pasturage des „Mocans” dans la zone maritime de Mangalia-Balcic)*, în „Revista de Istorie”, 1996, an 7, nr. 7-8, p. 555-567.

²⁸⁵ Idem, *Un mocan săcelean în Dobrogea înainte de 1877 – Radu Jalea (Radu Jalea – en Dobroudja avant 1877)*, în „Revista de Etnografie și Folclor”, 1997, an 42, nr. 5-6, p. 429-440.

²⁸⁶ Constantin Constantinescu-Mircești, *Păstoritul transhumant și implicațiile lui în Transilvania și Țara Românească în secolele XVIII-XIX*, București, Editura Academiei, 1976.

²⁸⁷ Costin Murgescu, *Drumurile unității românești. Drumul oilor. Drumuri negustorești*, București, Editura Enciclopedică, 1996.

²⁸⁸ Lucian Mateiu, Radu Palicica, *Oieritul la români*, Timișoara, Orizonturi Universitare, 2011.

²⁸⁹ Ioan I. Dănuleț, *Păstoritul vâlcean în lumina istoriei*, Râmnicu Vâlcea, Editura Adrianso, 2007.

²⁹⁰ Idem, *De la Jina la Băbeni, Punte peste Carpați și veacuri*, Râmnicu Vâlcea, Editura Adrianso, 2008.

²⁹¹ Ion Albescu, *Îndrumări pentru culegerea obiceiurilor de nuntă*, broșură, Sibiu, Societatea de Folclor, 1955.

²⁹² Idem, *Cântecul miresei*, Sibiu, Centrul de îndrumare a creației populare și a mișcării artistice de masă al județului Sibiu, 1978; idem, *Ceata feciorilor*, 1978.

²⁹³ Ion Eremia Albescu, *Postfață. Medalion Ion Albescu, și Mircea Oprișiu, Truda unui dascăl la Boița...*, în Ion Albescu, *Boița. Monografie istorică*, Sibiu, 1990, p. 142.

²⁹⁴ *Mărginenii Sibiului: civilizație și cultură populară românească*, coord. Petru Irimie, Nicolae Dunăre, Paul Petrescu, Sibiu – București, Institutul de Cercetări Etnologice și Dialectologice/Muzeul Brukenthal din Sibiu – Editura Științifică și Enciclopedică, 1985.

²⁹⁵ Corneliu Bucur, *Vetre de civilizație românească, I. Civilizația Mărginimii Sibiului. Istorie, patrimoniu, reprezentare muzeală*, Sibiu, Editura ASTRA Museum, 2003.

cunoscutul cercetător al manifestărilor folclorice și spiritual-artistice românești, Gheorghe Pavelescu, s-a aplecat asupra picturii populare a zonei amintite (2014)²⁹⁶. Păstoritul săliștean îi preocupă pe Tiberiu Costăchescu și Ioana Ciocan (2015)²⁹⁷. În sfârșit, Vasile Ursan, unul din autorii sintezei dedicate Săliștei Sibiului (1990), a publicat recent mai multe volume dedicate onomasticii și toponimiei din Săliște²⁹⁸ și Gura Râului²⁹⁹.

Păstoritul și transhumanța continuă să suscite interesul tinerei generații de cercetători, în ultimii ani apărând câteva abordări etnologico-geografice de mare interes, semnate de cercetători de la Institutul bucureștean de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”, precum: Elena Cremona Țintatu-Comănescu, cu o teză de doctorat despre *Migrațiile interne și enclavele culturale – așezări de păstori ungureni în nordul Munteniei* (2007)³⁰⁰; David Lucian, ce urmărește *Drumurile oilor. Itinerariile transhumanței ciobanilor români* (2019)³⁰¹. Cercetătoarea Lăcrămioara Popa, de la Institutul de Geografie al Academiei Române din Cluj, aduce în prim-plan problema adaptării unei meserii străvechi la cele mai noi prevederi legislative, vorbind despre *Tradiția păstorească și normele europene în activitatea păstorească din România* (2010)³⁰². Actuala conjunctură social-economică ce delimitează cadrele transhumanței în țara noastră este investigată și de Mioara Mathe Kiss (2017)³⁰³.

Mai putem aminti atenția acordată transhumanței și biodiversității Munților Carpați din România de către analiști străini, ca A. Mertens și S. Huband, care analizează studiul de caz al transhumanței românești din perspectiva „scenariilor” trecutului, prezentului și viitorului (2004)³⁰⁴.

²⁹⁶ Gheorghe Pavelescu, *Pictura populară în Mărginimea Sibiului*, în „Ethos”, nr. 6, „Arta populară românească. Studii de etnografie și folclor”, Sibiu, 2014.

²⁹⁷ Tiberiu Costăchescu, Ioana Ciocan, *Păstoritul la Săliște*, Sibiu, Editura Tehno Media, 2015.

²⁹⁸ Vasile Ursan, *Săliștea Sibiului în lumina onomasticii*, Sibiu, Editura Techno Plus, 2013.

²⁹⁹ Idem, *Nume de persoane și nume de locuri din Mărginimea Sibiului – Gura Râului*, Sibiu, Editura Techno Plus, 2010.

³⁰⁰ Elena Cremona Țintatu-Comănescu, *Migrațiile interne și enclavele culturale – așezări de păstori ungureni în nordul Munteniei*, teză de doctorat, coordonator științific prof. univ. dr. Silviu Angelescu, București, Academia Română, Institutul de Etnografie și Folclor „Constantin Brăiloiu”, ianuarie 2007.

³⁰¹ David Lucian, *Sheep Roads. Transhumance Itineraries of Romanian Shepherds*, în „Journal of Engineering Research and Application”, vol. 9, issue 12, series III, December 2019, p. 12-17.

³⁰² Lăcrămioara-Florinela Popa, *Tradiția păstorească și normele europene în activitatea păstorească din România*, în „Geographia Napocensis”, anul IV, nr. 1, Cluj-Napoca, 2010, p. 61-74.

³⁰³ Mioara Mathe Kiss, *Tranhumanța în România. Studiu privind transhumanța în actuala conjunctură social-economică din România*, București, Editura Integral, 2017.

³⁰⁴ A. Mertens, S. Huband, *Romanian transhumance – the past, the present and future scenarios*, în vol.: *Transhumance and biodiversity in European mountains*, coord. R.G.H. Bunce, M. Pérez-Soba, Rob H.G. Jongman, A. Gómez, Felix Herzog, I. Austand, Report of the EU-FP5 project TRANSHUMOUNT (EVK2-CT-2002-80017), IALE publication series, nr. 1, Wageningen (Netherlands), ALTERRA, 2004, p. 155-170.

11. Monografii privind localitățile Mărginimii Sibiului

După ce Petru Brote semnase, încă în 1878, un articol publicat în „Telegraful Român” despre *Libera comună regească Rășinari – Schiță istorică*³⁰⁵, în 1915 apărea prețioasa monografie dedicată Rășinariului de Victor Păcală³⁰⁶, lucrare premiată de Academia Română și considerată de Dimitrie Gusti un adevărat miracol științific al epocii sale³⁰⁷.

Pe bună dreptate, până astăzi lucrarea lui Victor Păcală rămâne un punct de referință greu de egalat de către cercetători cu preocupări monografice, întrucât lucrarea alcătuită din trei părți mari oferă informații practic exhaustive asupra geografiei, istoriei, demografiei, habitatului, portului, particularităților limbii, folclorului, economiei de câmp și de munte, industriei, comerțului, căilor și mijloacelor de comunicație, finanțelor, administrației, justiției, instrucțiunii școlare, întocmirilor gospodărești și artei decorative a rășinărenilor.

Prima parte a lucrării, cea mai consistentă (cuprinzând, în 400 de pagini, peste două treimi din conținutul volumului), se deschide cu „Descrierea fizică” a localității, titlu ce acoperă subcapitole legate de geografia fizică și umană a Rășinariului, relevând așezarea sa („situațiunea”), evident urmată imediat de „orografie și hidrografie” – datorită importanței munților și a apelor curgătoare în configurarea specificului local, abordând apoi în alte subcapitole: geologia; clima; flora (plante cu flori, precum dicotiledoane și monocotiledoane, respectiv plante fără flori, ca mușchi, lichene, „bureți”) – autorul indicând atât numele științifice în limba latină, cât și denumirile populare locale ale plantelor; fauna (pe specii de vertebrate și nevertebrate)³⁰⁸. Fiecare din aceste capitole atât de diverse este tratat cu meticulozitate desăvârșită și abordat cu competențe depline.

Dacă ne referim acum la densul capitol de istorie, care urmează, acesta a fost elaborat de Victor Păcală strict pe baza documentelor arhivistice accesate și prelucrate de el însuși din limbile latină, maghiară, germană și română cu alfabet chirilic (și cu unele cuvinte în slavonă). Capitolul acesta tratează istoria medievală, premodernă și modernă a Rășinariului, prea puțin studiată înainte de demersul autorului nostru³⁰⁹. Din acest punct de vedere, Păcală practic pune bazele imaginii pe care o avem până astăzi asupra evoluției istorice a localității românești din preajma orașului Sibiu.

Extrem de actual este demersul de demografie istorică întreprins de autor în următorul capitol, intitulat „Populațiunea”, în care se arată, într-o analiză bine documentată, dinamica („mișcarea populațiunii”), „tipul și caracterul” populației, locuința și alimentația³¹⁰.

³⁰⁵ Petru Brote, *Libera comună regească Rășinari – Schiță istorică*, în „Telegraful Român”, nr. 65, Sibiu, 1878, p. 257.

³⁰⁶ Victor Păcală, *Monografia satului Rășinari*, Sibiu, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, 1915, 525 p.

³⁰⁷ Ioan Ciprian Căndea, *Protopopul Emilian Cioran – o viață în slujba Bisericii*, în „Revista Teologică”, an XIX, nr. 2, 2009, p. 78.

³⁰⁸ Victor Păcală, *op. cit.*, p. 1-33.

³⁰⁹ *Ibidem*, p. 34-90.

³¹⁰ *Ibidem*, p. 91-117.

Se trece acum la abordarea etnografică și etnolingvistică, Victor Păcală descriind „Portul” din Rășinari, „Particularitățile de limbă” în ce privește fonetica și morfologia, oferindu-ne, de asemenea, un „Glosar” de regionalisme rășinărene și „Semnele grafice” încrustate pe *răboaje* de alun și de brad. Folclorul redat de autor conține basme, legende și alte povestiri populare, superstiții; de asemenea, obiceiuri (la naștere și botez, înmormântare și la sărbători), „Jocuri de copii și de juni”, versuri de copii, strigături, cântece (religioase, lumești, de joc și bocete), apoi „Vrăji, descântece, doftorii băbești”³¹¹.

Capitolul de „Economie”³¹² debutează cu „Harta economică a comunei”³¹³, desenată de Victor Păcală, ce descrie în amănunt linia hotarului Rășinariului cu vecinii săi de la răsărit (Cisnădie, Cisnădioara), miazănoapte (Poplaca, Cristian, Sibiu și iar Cristian), apus (Cacova) și miazăzi (Tălmăciu, Cisnădie), ca și cele 17 „părți de hotar” deținute de comună în anul 1915³¹⁴. Capitolul tratează: „economia de câmp”, reprezentată de agri- și horticultură; „economia de munte”, bazată pe creșterea animalelor („prăsirea vitelor”) și, mai cu seamă, a oilor, pe vânat, pescuit, pădurărit („economia forestieră”).

Urmează capitole dedicate „Industriei”³¹⁵, respectiv meșteșugurilor practicate de rășinăreni, „Căilor și mijloacelor de comunicațiune”³¹⁶, care cuprind drumurile, potecile și plaiurile ce duc la fânațe, la munte, la izvoare, apoi căile de câmp ce duc la părțile de hotar, toate acestea fiind întreținute de comună.

Capitolul privind „Situția financiară”³¹⁷ tratează impozitele, inventarul ce trădează „gradul de bogăție și putere al satului” (fiind comparate „gospodăria frunțașului” cu „gospodăria codașului”, în ce privește activele și pasivele), bugetul (reflectat printr-o paralelă similară între cele două tipuri de gospodărie, dar prezentat și la nivelul localității pe anul 1914).

Imaginea Rășinariului antebelic se completează cu un capitol privind „Administrația și Justiția”³¹⁸ (analizând nivelului infrațional redus în cadrul satului) și cu unul de „Igienă”³¹⁹ (vădind preocupările îmbucurătoare ale autorităților locale pentru starea de sănătate a populației).

³¹¹ *Ibidem*, p. 118-272.

³¹² *Ibidem*, p. 273-304.

³¹³ *Ibidem*, p. 273.

³¹⁴ Intravilan, în Copăcele, Traineiu, Gruiețe, Tropini, Căliniș, Dumbrava, Calea lui Cândrel, Dumbrăvița, Dealul Micului, Dealul Șchiaului, Râu Sadului, Sibișel, Valea Muntelui, Strâmbu, Coasta Vălarilor și, neapărat, munții pe care îi posedă Rășinariul (10 la număr: Bucșa, Nanu, Groșii, Muncel, Bătrâna-de-jos, Bătrâna-de-sus, Dușa, Rojdești, Șerbănei, Cănaia și Iujbea). Părțile de hotar amintite pe harta din 1915 indică un hotar mult mai mic decât cel atestat în secolul al XVIII-lea, în cursul proceselor declanșate de rășinăreni împotriva tendințelor de uzurpare manifestate de sibieni.

³¹⁵ Victor Păcală, *op. cit.*, p. 305-323.

³¹⁶ *Ibidem*, p. 324-328.

³¹⁷ *Ibidem*, p. 329-344.

³¹⁸ *Ibidem*, p. 345-350.

³¹⁹ *Ibidem*, p. 351-355.

Capitolul de istoria bisericii, intitulat „Cultul religios”³²⁰, este abia schițat până la anul 1700, relevând câteva figuri semnificative de „Preoți” din secolul al XIX-lea, precum preotul Sava Popovici-Barcianu și mitropolitul Andrei Șaguna, și contemporani cu autorul monografiei: preoții ortodocși Maniu Lungu, Emilian Cioran, Emilian Dancăș și cel greco-catolic din Rășinari, Pompiliu Simonetti. „Bisericele” descrise de Victor Păcală sunt trei la număr, și anume: „Biserica veche”, a Sfintei Paraschiva, „Biserica mare”, numită și „cea nouă” sau „din cruci” (unde se află mausoleul șagunian), și „biserica greco-catolicilor”, a Sfântului Ilie. Câteva referiri se fac, de asemenea, la averea bisericilor și la stola preoților.

Urmează de îndată, într-un capitol dedicat „Instrucțiunii”³²¹, interesanta istorie școlară a localității, ce începe după jumătatea veacului al XVIII-lea și continuă până la începutul secolului XX.

Partea I a cărții se încheie cu capitolul intitulat „Instituțiunile”³²² Rășinariului la cumpăna dintre secolele XIX-XX, în rândul cărora sunt enumerate: Casina română, Cooperativa școlară, Reuniunea femeilor române, Reuniunea meșeriașilor, Reuniunea de înmormântare, Reuniunea pompierilor voluntari, Fondul stipendial al opidului Rășinari, Fondul săracilor români din Rășinari, Fundațiunea Aleman C. Mitrea, Fundațiunea Petru Hoadrea și soția sa Dobra născută Dancăș, Fundațiunea Bucur Dancăș și soția Maria, Fondul dr. Petru Cioran și, în fine, Banca Andreiana, „institut de credit și economii, societate pe acții în Rășinari”.

Partea II cuprinde un singur capitol, despre „Clădirile, uneltele și întocmirile gospodărești”³²³. Primul subcapitol arată „Construirea casei” tradiționale de lemn din Rășinari, cu pridvor, „casa cea mare”, „coamă”, „tindă”, cu podul casei, pivnița, „căsoaia”, șura, grajdul de vite și cel de bucate. Sunt prezentate fântânile, apoi gardurile specifice („împrejmuirea”). Evident, se discută și despre „coliba de munte”, despre „staur” și stână. Alte subcapitole descriu „Uneltele întrebuințate în economia de munte” și „Instalațiunile industriale la munte”, cum ar fi: joagărul, piua și moara.

Partea III, „Ornamentica”³²⁴, privește „Arta decorativă în general”. Sunt abordate „formele ornamentale” în lemn, piatră și zid, lut, fier, ouă, piele, textile.

Părțile a II-a și a III-a ale monografiei lui Victor Păcală sunt bogat ilustrate cu fotografii și desene alb-negru și color, ilustrațiile fiind însoțite, la finalul volumului, de „Karta comunei Rășinariu”, o hartă fizică ce redă, pe curbe de nivel (la fiecare 100 m), nu doar vârfurile munților din sud-vestul Rășinariului, ci și sistematizarea comunei și amplasarea câmpiilor (luncilor), grădinilor de legume, ariilor pomicole, apoi drumurile, căile de câmp, cărările și potecile (plaiurile). Sunt indicate aici limitele comunei, deci hotarul său, cu movile de graniță și cruci (ca semne de hotar). Pe hartă mai sunt marcate stâne, case-colibă, case de pădurari și de vânători, mori de apă și fierăstraie de apă.

³²⁰ *Ibidem*, p. 356-374.

³²¹ *Ibidem*, p. 375-388.

³²² *Ibidem*, p. 389-399.

³²³ *Ibidem*, p. 403-468.

³²⁴ *Ibidem*, p. 471-524.

Ca un epilog la capitolul Rășinari, trebuie cel puțin menționată sinteza apărută la aproape un secol după monografia lui Victor Păcală, respectiv lucrarea – la fel de temeinică și impozantă – semnată de Constantin Popa, *Rășinari. Istoria și civilizația unui sat din Mărginimea Sibiului* (2007)³²⁵.

Același autor a oferit, în 2010, lucrarea *Rășinari. Pădurile comunale. Implicațiile exploatării lor asupra civilizației tradiționale sătești*, o premieră cel puțin românească, întrucât constituie cel dintâi studiu consacrat istoriei, administrării și exploatării pădurilor unei comune din Mărginimea Sibiului³²⁶. Lucrarea se bazează pe documente inedite din arhiva Primăriei Comunei și a Ocolului Silvic Rășinari, evidențiind rolul pădurăritului în viața economică a locuitorilor. Fondul forestier s-a administrat în regie proprie până la finele veacului al XIX-lea, conform statutelor elaborate de reprezentanța comunală, ce prevedeau reguli stricte de exploatare a masei lemnoase, replantări ale suprafețelor exploatare, construirea drumurilor de acces. Aceste reguli s-au menținut în vigoare și în prima jumătate a secolului XX, când pădurile rășinărene erau exploatate de către organele silvice ale statelor austro-ungar (ante 1918) și român (până la naționalizarea din 1948). În perioada comunistă, pădurile au fost administrate și exploatate prin intermediul ocoalelor silvice și ale întreprinderilor de stat, abia în 2001 revenind parțial în proprietatea comunei, odată cu înființarea Regiei Autonome a Ocolului Silvic Rășinari, subordonată Consiliului Local al comunei.

Mai semnalăm micromonografia sătească din 1983 a lui Ion Miclea³²⁷ și micromonografia locală a Rășinariului din 1997-1998³²⁸, precum și, în fine, studiul de istorie biografică al lui Dan Maniu Lungu, dedicat unor *Figuri din Rășinariul de altă dată*, evocate la aniversarea a 800 de ani de la întemeierea satului, cu prilejul manifestărilor organizate la 4-5 septembrie 2004³²⁹.

Comuna Săliște, declarată oraș în anul 2003, se bucură de o altă monografie de localitate, ce impresionează atât prin dimensiunile și consistența proiectului editorial, cât și prin eforturile colective uriașe și îndelungate depuse pentru ducerea sa la bun sfârșit. Este vorba despre volumul intitulat *Săliștea Sibiului, străveche vatră românească*³³⁰, apărut în 1990 sub coordonarea lui Victor V. Grecu.

³²⁵ Constantin Popa, *Rășinari. Istoria și civilizația unui sat din Mărginimea Sibiului*, Sibiu, Editura Etape, 2007.

³²⁶ Idem, *Rășinari. Pădurile comunale. Implicațiile exploatării lor asupra civilizației tradiționale sătești*, Sibiu, Editura ASTRA Museum, 2010, 103 p.

³²⁷ Ion Miclea, *Rășinari*, volum editat de revista „Tribuna”, Sibiu, 1983.

³²⁸ *Comuna Rășinari, județul Sibiu*, colecția Micromonografii locale, 38, Sibiu, Editura Imago, 1997-1998.

³²⁹ Dan Maniu Lungu, *Figuri din Rășinariul de altă dată*, Rășinari, 2004.

³³⁰ *Săliștea Sibiului, străveche vatră românească*, redacția și coordonarea științifică dr. Victor V. Grecu, colaboratori: Babă Nicolae, Balteș Mihaela, Barbu Mihaela, Bădilă Nicolae, Boangher Marin,

Din prefața „Popas la Săliște” (2 octombrie 1989)³³¹, semnată de academician Radu P. Voinea, urmată de introducerea coordonatorului volumului „Spre o monografie” (25 mai 1990)³³², dar mai ales din „Postfața”³³³ (11 noiembrie 1990) semnată de același Victor Grecu, reiese nu doar povestea cărții, ci și avaturile întocmirii și publicării monografiei dedicate Săliștei. Întreprinderea a început în anul 1984, când s-a stabilit concepția de organizare a colaboratorilor și de elaborare a cărții, a cărei primă ofertă de publicare a fost înaintată Editurii Litera din București, „singura, în condițiile restricțiilor draconice ale regimului totalitar dictatorial, care primea asemenea lucrări”³³⁴. Inițiativa din 1984 a venit din partea primarului Toma Lupaș și a adjunctului (apoi succesorului său) Dumitru Băilă. Cu concursul Primăriei din Săliștea Sibiului și sub coordonarea redactorului responsabil, s-a alcătuit colectivul celor 54 de colaboratori, care au trecut la documentarea și redactarea materialului monografic. Proporțiile lucrării prevăzute în plan (350 pagini) au fost mult depășite, la fel ca și termenul inițial de predare (15 decembrie 1985). Abia în toamna lui 1987 au fost predate, „pentru conservare” Muzeului denumit pe atunci „Valori culturale săliștene”, ultimele texte, întregul material fiind inventariat în 11 bibliorafuri, conținând 12.477 de pagini. Aceasta, întrucât în 1987 a fost necesară revizuirea și scurtarea drastică a textelor în vederea publicării, tăindu-se mai întâi până la 987 pagini, apoi s-a acceptat lucrarea de către Editura Litera cu condiția reducerii ei la 500 pagini (14 octombrie 1987). Astfel s-a trecut la cea de-a treia revizuire și dactilografiere a monografiei, în forma de 629 pagini, care au fost restrânse din nou de către editori la 483 pagini, fiind, finalmente (în 1990), publicate în 425 pagini de tipar cu litere foarte mici și ilustrații alb-negru.

Volumul publicat în 1990 conține 7 capitole tematice, urmate de un capitol de anexe, cu indicele (de nume) și cuprinsul lucrării la final. Structura este cea a unei monografii locale clasice, foarte compacte și complexe.

Bobîlneanu Ioan, Burtan Iuliana, Belei Mirela, Cazan Mihai, Cazan Maria, Ciocan Maria, Cîrje Elvira, Comșa Carol, Cozma Maria, Dădîrlat Ion Ioniță, Dicu Maria, Dobre Maria, Flucuș Octavia, Flucuș Teodor, Hanciu Elena, Hanzu Maria, Hașegan Ana, Hașegan Maria, Munthiu Dumitru, Oțoiu Ioan, Popa Dumitru, Popa Maria, Popescu Ioan, Popovici Elena, Păiș Georgeta, Rusu Mihai, Roșca Romulus, Seușan Alexandru, Simionescu Tudor, Suci Nicolae, Țața Mircea, Vasile Rodica, Vonica Maria, Vizeteu Ioan, contributori: Banciu Ana, Banciu Aurelia, Costăchescu Horia, Droc Silvia, Droc Ioan, Flucuș Ana, Hanzu Ilie, Hașegan Cecilia, Ilieș Virgil, Munteanu Ioan, Neag Elena, Olah Nicolae, Oros Cornel, Podoleanu Elena, Raica Nicolae, Răceu Ioan, Răcuciu Nicolae, Schmidt Adriana, Socaciu Nicolae, Babă Livia, Bîrsan Ilie, Bobîlneanu Ioan, Chisăliță Ioan, Chitu George, Damaschin Vasile, Ghibu Octavian, Neamțu Nicolae, Nartea Constantin, Popa-Lupaș Elisaveta, Puștea Nicolae, Șoima Constantin, Vintilă Marius, responsabilul lucrării: primar în Săliște Toma Lupaș (1986), primar Dumitru Băilă (1990), Sibiu, Asociațiunea Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român Sibiu, Prefectura Județului Sibiu și Primăria Comunei Săliște, 1990, 427 p.

³³¹ *Săliștea Sibiului, străveche vatră românească*, coordonator Victor V. Grecu, 1990, „Popas la Săliște” de academician Radu P. Voinea, președintele Academiei Române, p. 7-9.

³³² *Ibidem*, „Spre o monografie” de dr. Victor V. Grecu, p. 11-16.

³³³ *Ibidem*, „Postfață” de coordonator științific dr. Victor V. Grecu, vicepreședintele ASTREI (Sibiu), p. 407-410.

³³⁴ *Ibidem*, p. 407.

Primul capitol de geografie, „Coordonate geografice”³³⁵, cuprinde două subcapitole: unul semnat de Constantin Vonica privind „Cadrul natural” (despre vecinătățile geografice, structura geologică, relieful, hidrografia, flora, fauna și solurile), celălalt de „Aspecte demografice”, redactat de Haralambie Chirca și Constantin Vonica, referitor la dinamica naturală a populației Săliștei.

Istoriei îi se cuvine celui de-al doilea capitol, ce prezintă „File din cronica devenirii istorice”³³⁶. Având în vedere momentul alcătuirii monografiei Săliștei, istoria acesteia include prezentarea mărturiilor arheologice (Nicolae Lupu, Dumitru Popa) și primele atestări documentare medievale (Vasile Ursan). Problema „continuității pe pământul străbun” (Nicolae Nistor) și „apărarea drepturilor legitime de echitate socială, de libertate și unitate națională” (Victor V. Grecu) înfățișează istoria premodernă și modernă a Săliștei, până la momentul 1918 (Mihai Racovițan). Realitățile istorice după Marea Unire (Vasile Ciobanu) sunt completate de considerațiile privind istoria bisericească și unitatea „sub puterea credinței strămoșești” (Ioan Stănișor), demersul fiind adus până în istoria contemporană ante 1989 (Toma Lupaș).

Economia se reflectă în capitolul al treilea, „Repere ale dezvoltării economice”³³⁷, axate pe domeniile tradiționale: agricultura, economia pastorală, producția casnică, de artă populară și meșteșugărească, comerțul (Dumitru Dădîrlat), activitățile industriale (Constantin Popa), activitatea financiară și de credit (Marin Boangher).

Evoluția socială privește capitolul al patrulea, „Dimensiuni ale vieții sociale”³³⁸, în care sunt tratate caleidoscopic: asistența medico-farmaceutică (Constantin Dădîrlat, Ioan Popa), activitatea de jurisdicție (Dorin Banciu), arhitectura și urbanismul (academician Ioan Sava Nanu), modernizarea (Florica Vasiliu), turismul (Nicolae Deneș, Constantin Vonica), educația fizică și sportul (Viorel Păiș).

Știința, cultura și arta sunt oglindite în capitolul al cincilea, „Strălucite afirmări științifice cultural-artistice”³³⁹. Aici sunt abordate învățământul (Ana Petruțiu, Vasile Cozma, Mihai Cazan), creația științifică și literară (dr. Victor V. Grecu), „dinamica realitate a spiritului creator” (Vasile Crișan, Ioan Mariș, Dumitru Peligrad), asociațiile și reuniunile (Vasile Crișan), „carte, bibliotecă și lectură publică” (Elvira Cîrje, Elvira Popa, Nicolae Stan Petruțiu), viața muzicală (Vasile Crișan, Ioan Vizeteu, Constantin Ionescu), arta dramatică și dramaturgia (Ioan Stănișor, Vasile Ursan, Tiberiu Costăchescu), arta plastică și cinematografia (Maria Magdalena Crișan, academician Ioan Sava Nanu, Valentin Mureșan).

Culturii populare îi este dedicat capitolul al șaselea, „Valori specifice ale culturii populare”³⁴⁰, dintre care sunt analizate portul, datinile și obiceiurile (Ilie Moise), sculptura

³³⁵ *Ibidem*, p. 17-38.

³³⁶ *Ibidem*, p. 39-132.

³³⁷ *Ibidem*, p. 133-174.

³³⁸ *Ibidem*, p. 175-208.

³³⁹ *Ibidem*, p. 209-290.

³⁴⁰ *Ibidem*, p. 291-344.

în lemn, pictura și folclorul literar (Gheorghe Pavelescu), precum și aspecte ale graiului din Săliște (Vasile Ursan).

Un capitol privind personalitățile locului cu greu își putea afla locul într-o carte apărută epoca ce cultiva rolul maselor și biruința lor în istorie, totuși în finalul volumului s-a strecurat capitolul al șaptelea, de „Prezențe săliștene în patrimoniul național”³⁴¹. Sunt prezentate valori săliștene în „conștiința unității românești”, în viața economico-socială, în plan spiritual și național (Nicolae Stan).

„Anexele”³⁴² cuprind analiza lui Haralambie Chirca despre conscripția Săliștei din anul 1750, însoțită de anexa documentară corespunzătoare, cu editarea critică a conscripției și redarea tabelor statistice aparținătoare.

Dincolo de frazeologia introductivă a unei „limbi de lemn” apuse acum 30 de ani, dar și de titlurile desuete azi ale capitolelor și subcapitolelor, volumul dedicat *Săliștei Sibiului, străveche vatră românească* are un conținut valoros, datorat apelului permanent la dovezile documentare neperisabile.

Îmi exprim speranța că materialul monografic brut de aproape 12.500 pagini (predat muzeului săliștean înainte de apariția cărții) se mai păstrează și astăzi. În ideea fructificării sale prin publicare integrală și a introducerii datelor etnoistorice în circuitul științific, cultural, turistic etc., cea mai simplă și mai puțin costisitoare modalitate o reprezintă alcătuirea unei arhive electronice, prin scanarea documentelor dactilografiate și încărcarea acestei arhive electronice pe site-ul Primăriei Orașului Săliște.

Alături de monografiile Rășinariului (Victor Păcală, 1915) și Săliștei Sibiului (coordonator Victor V. Grecu, 1990), impresionante prin număr și conținut de informații, în ultimul secol (din 1895 până astăzi) s-au întocmit și monografiile altor localități din Mărginimea Sibiului și din vecinătatea acesteia.

Măcar să enumerăm, în ordine alfabetică, și celelalte localități mărginene, care (exceptând satul Galeș) beneficiază de monografii aparte. Iată mai jos comunele și satele Mărginimii (afară de Rășinari și Săliște, tratate deja), împreună cu autorii care le-au monografiat, remarcând caracterul valoros al multor monografii locale ale Mărginimii:

- Boița, sat monografiat excepțional de învățătorul Ion Albescu, la 1938³⁴³, monografia fiind reeditată de fiul autorului la 1990³⁴⁴;

- Cacova, sat din apropierea Săliștei, cunoscut astăzi sub numele de Fântânele, are două monografii, elaborate de Cornel Mișinger în 2006³⁴⁵ și de Ilie Hanzu în 2013³⁴⁶;

³⁴¹ *Ibidem*, p. 345-366.

³⁴² *Ibidem*, p. 367-406.

³⁴³ Ion Albescu, *Comuna Boița, județul Sibiului. Încercare de monografie istorică*, Sibiu, Tipografia Cavaleriei, 1938.

³⁴⁴ Idem, *Boița. Monografie istorică*, Sibiu, 1990.

- Gura Râului, localitate prezentă în abordarea cultural-economică a lui Ioachim Muntean deja în 1896³⁴⁷, e înfățișată într-un articol economic de Eugen Munteanu-Mărgineanu (1947)³⁴⁸ și de curând de către Dumitru-Ioan Arsenie (2000)³⁴⁹;

- Jina, bogata localitate caracterizată odinioară prin păstoritul transhumant pe care-l practica, deține o primă cronică a comunei, realizată de Constantin Stezar la 1943³⁵⁰, apoi o analiză toponimică din 1998, datorată lui Pamfil Matei, Vasile Ursan, Dorin Bogdănel³⁵¹ și, în fine, un studiu privind parohia ortodoxă și localitatea, semnat de Vasile Oltean, Pavel Oltean și Dorin Bogdănel în 2014³⁵²;

- Orlatul e monografiat prima oară în 1895 de către Romul Simu³⁵³, care oferă astfel prima monografie mărgineană românească; după un secol localitatea e prezentată și de Ioan Părean (1999)³⁵⁴, Corina Mesaroșiu aplecându-se asupra toponimiei comunei (2010)³⁵⁵;

- Poiana Sibiului beneficiază de monografia lui I. Georgescu, păstrată într-un manuscris ante 1929³⁵⁶, apoi de lucrarea elaborată de M. Possa și P. Mihalik, în 1966³⁵⁷, în fine de o monografie semnată de Constantin Șerb, citată incomplet de Liviu Patachi³⁵⁸;

- Poplaca, sat aparținător comunei Rășinari, se bucură de schița monografică a profesorului Ioan Popa (2006-2007)³⁵⁹ și de două lucrări cu valențe monografice, aparținând lui Emanuel-Pavel Tăvală (2011)³⁶⁰;

³⁴⁵ Cornel Mișinger, *Monografia satului Fântânele (Cacova) din Mărginimea Sibiului*, Sibiu, Casa de Presă și Editură TRIBUNA, 2006.

³⁴⁶ Ilie Hanzu, *Monografia satului Fântânele (Cacova), Județul Sibiu*, Sibiu, Editura Salgo, 2013.

³⁴⁷ Ioachim Muntean, *Monografia economică-culturală a comunei Gura Râului*, Sibiu, 1896.

³⁴⁸ Eugeniu Munteanu-Mărgineanu, *Sate mărginene: Gura Râului*, în „Revista economică”, XLIX, nr. 9-10 din 8 martie 1947, p. 39.

³⁴⁹ Dumitru-Ioan Arsenie, *Gura Râului. Sat din Mărginime*, Sibiu, Editura Universității „Lucian Blaga”, 2000.

³⁵⁰ Constantin Stezar, *Cronica comunei Jina. Compusă de la militarizarea graniței în Ardeal*, publicată ca anexă în lucrarea lui Emil Micu, „Contribuțiuni la istoricul regimentului grăniceresc întâi valah”, București, Institutul de Istorie Națională, 1943, p. 37-113.

³⁵¹ Matei Pamfil, Vasile Ursan, Dorin Bogdănel, *Toponimia comunei Jina*, Sibiu, Editura Imago, 1998.

³⁵² Vasile Oltean, Pavel Oltean, Dorin Bogdănel, *File de cronică ale parohiei și localității Jina*, Sibiu, Editura Andreiana, 2014.

³⁵³ Romul Simu, *Monografia comunei Orlat*, Sibiu, Institutul Tipografic T. Liviu Albini, 1895.

³⁵⁴ Ioan Părean, *Orlat, file de istorie*, Sibiu, Editura Constant, 1999.

³⁵⁵ Corina Mesaroșiu, *Orlat: sat din Mărginime. Studiu de toponimie*, Sibiu, 2010.

³⁵⁶ I. Georgescu, *Poiana Sibiului și oamenii săi*, manuscris (ante 1929), citat de Ilie Hașeganu, *Figuri din Mărginime*, vol. II, București, Editura Litera, 1976, p. 156.

³⁵⁷ M. Possa și P. Mihalik, *Poiana Sibiului*, București, Editura Meridiane, 1966.

³⁵⁸ Constantin Șerb, *Monografia comunei Poiana Sibiului*, citată de Liviu Patachi, *Monografia localității Săcel până la 1918*, Sibiu, Editura Universității „Lucian Blaga”, 2019, p. 292.

³⁵⁹ Ioan Popa, *Poplaca – un sat din Mărginimea Sibiului – (schiță monografică)*, în „Anuarul Cercului de Studii Istorice al Colegiului Național «Samuel von Brukenthal» din Sibiu”, nr. II, Sibiu, an școlar 2006/2007, p. 22-43.

- Sadu, comuna natală a unor personalități naționale din secolul al XVIII-lea, precum Inochentie Micu-Klein, Samuil Micu și Ioan Piuriu Molnar, e înfățișată de istoricul Lucian Giura (2002)³⁶¹;

- Săcelul deține o schiță monografică a școlii din sat, realizată de Grigore Negrescu (1933)³⁶², și o excelentă monografie, întocmită după toate rigorile științei și ale artei de către cercetătorul săcelean Liviu Patachi, publicată postum abia în zilele noastre de către preotul paroh Ioan Oprișiu și profesoara Monica Oprișiu (2019)³⁶³;

- Sibiel, sat ținător de Săliște, e tratat din perspectivă istorică de către Ana Olariu (2015)³⁶⁴;

- Tălmăcelul deține *Cartea satului Tălmăcel*, scrisă de Gabriel Stroilă (1996)³⁶⁵;

- Tilișca se bucură de o mai veche și anonimă *Monografie a școlii greco-orientale* (1913)³⁶⁶ și de recenta monografie a lui Ioan Păltineanu, în două volume (2003)³⁶⁷;

- Vale, sătuc lipit de Săliște, are o monografie întocmită în perioada interbelică de Nicolae Itu și rămasă până azi în manuscris nepublicat³⁶⁸, precum și o schiță monografică de Gheorghe Ittu tipărită în 1950³⁶⁹.

Dacă orașul și ținutul Sibiului constituie obiectul investigației istorice mai generale a lui Nicolae Nistor și Aurel Dumitrescu-Jippa (1976)³⁷⁰, de asemenea întâlnim câteva lucrări de geografie istorică și geografie turistică, dedicate localităților aparținătoare (Jenică Sava și Bogdan Dumitrel Sava despre Rășinari, 2007)³⁷¹ ori arealului geografic al Mărginimii (Victor Voicu-Vedea și Ioan Părean cu un ghid turistic rural al zonei)³⁷².

Cu preocupări sintetice, vizând întreaga zonă monografiată, este lucrarea coordonată de Toma Lupaș (2012), fost primar în Rășinari, ce le adresează locuitorilor și cititorilor chemarea: *Să ne cunoaștem Mărginimea*³⁷³.

³⁶⁰ Emanuel-Pavel Tăvală, *Cronica parohială*, cu o prefață de Savu Popa, Sibiu, Editura Andreiana – Agnos, 2011; idem, *Poplaca. O istorie vie*, Sibiu, Editura Andreiana, 2011.

³⁶¹ Lucian Giura, *Sadu. File de istorie*, Sibiu, Editura Universității „Lucian Blaga”, 2002.

³⁶² Grigore Negrescu, *Schiță monografică a școlii din Săcel*, manuscris, 1933, citat de Liviu Patachi, *Monografia localității Săcel*, 2019, p. 288, nota 386.

³⁶³ Liviu Patachi, *Monografia localității Săcel până la 1918*, editori preot Ioan Oprișiu și Monica Oprișiu, Sibiu, Editura Universității „Lucian Blaga”, 2019.

³⁶⁴ Ana Olariu, *Sibiel, istorie și fapte*, Sibiu, Editura Salgo, 2015.

³⁶⁵ Gabriel Stroilă, *Cartea satului Tălmăcel*, București, Editura Național, 1996.

³⁶⁶ *Monografia școlii greco-orientale române din Tilișca*, în „Transilvania”, XLIV, nr. 1-2, Sibiu, 1913, p. 43.

³⁶⁷ Ioan Păltineanu, *Tilișca. Monografie*, vol. I-II, Sibiu, Editura Etape, 2003.

³⁶⁸ Nicolae Itu, *Monografia satului Vale*, manuscris, citat de Ilie Hașieganu, *op. cit.*, vol. II, p. 156.

³⁶⁹ Gheorghe Ittu, *Schiță monografică a comunei Vale*, Cluj, 1950.

³⁷⁰ Nicolae Nistor, Aurel Dumitrescu-Jippa, *Sibiul și ținutul în lumina istoriei*, vol. I, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1976, 261 p.

³⁷¹ Jenică Sava, Bogdan Dumitrel Sava, *Rășinari – studiu geografic complex*, Constanța, Editura Europolis, 2007.

³⁷² Victor Voicu-Vedea, Ioan Părean, *Mărginimea Sibiului. Ghid turistic rural*, Sibiu, Editura Salgo, 2008.

³⁷³ *Să ne cunoaștem Mărginimea. Repere monografice*, coordonator Toma Lupaș, Sibiu, Editura Salgo, 2012.

12. Perspectivele valorificării patrimoniului cultural al Mărginimii Sibiului

Pe cât posibil, am căutat, în acest studiu, dedicat *Patrimoniului cultural românesc al Mărginimii Sibiului*, să sintetizăm istoriografia temei cu subtemele ei.

Astfel, am oferit până acum o privire destul de amplă asupra referințelor bibliografice privind această zonă specifică, cuprinzând 18 localități românești din apropierea orașului Sibiu, așezate la poalele Carpaților Meridionali. Literatura de specialitate include, cum am văzut, lucrări istorice dedicate Mărginimii Sibiului, abordări etnologice și etnografice asupra oierilor mărgineni, istoriografia raporturilor juridice ale Mărginimii, precum și monografiile ale localităților componente ale zonei. Acesta credem că reprezintă câștigul major al articolului nostru: de a avea împreună cele ce s-au cercetat și s-au scris, mai demult sau mai recent, despre Mărginimea Sibiului și mărgineni.

Deocamdată, pornind de la tabloul istoriografic de mai sus ce conține atât realizările de până acum, cât și punctele vulnerabile ale cercetării, încercăm să facem o prospecțiune privind perspectivele viitoare ale valorificării patrimoniului cultural al Mărginimii. De aceea, propunem câteva metode de lucru și izvoare alternative, pentru conturarea unei perspective cât mai complete asupra patrimoniului documentar atât de bogat al Mărginimii Sibiului, o adevărată mină de aur demnă de exploatat în zilele noastre, dar și în viitor.

În principal, merită și poate fi lărgită baza surselor cercetate.

În ce privește cercetarea istorică a evului mediu și a epocii moderne în acest spațiu, mai există metri liniari de arhive nedefrișate și vrafuri de documente încă inedite. Se poate începe cu prelucrarea documentelor istorice propriu-zise din Arhivele Statului Sibiu și din cele două arhive-muzeu de la Săliște și Rășinari. Rămâne de identificat dacă și unde există documente istorice în alte sate ale Mărginimii. Mai ales documentele medievale, diplomele și privilegiile originale ale localităților mărginene, dar și actele de hotărnicie, protocoalele scaunelor de judecată și procesele juridice care ajung până în modernitate, precum și documentele răscoalelor național-confesionale care au zguduit Mărginimea în secolul al XVIII-lea sunt toate de identificat, de colecționat și de editat împreună, critic și monografic.

Constatăm că documente istorice disparate despre Mărginimea Sibiului și satele ei s-au publicat, în câteva colecții și volume documentare de istorie medievală, premodernă și modernă, precum: *Documente din colecția Hurmuzaki* (1890, 1891, 1911)³⁷⁴; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (vol. I/1892³⁷⁵, II/1897³⁷⁶, IV/1937³⁷⁷); *Socotelile Sibiului* de Nicolae Iorga (1899)³⁷⁸; *Documenta Romaniae*

³⁷⁴ Eudoxiu Hurmuzaki, Nicolae Densușianu (editori), *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I/2, II/2, XV/1, București, 1890, 1891, 1911.

³⁷⁵ Franz Zimmermann, Carl Werner (editori), *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I, Sibiu, editura lui Franz Michaelis, 1892.

³⁷⁶ Franz Zimmermann (editor), *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. II (1342-1390), Sibiu, Verlag bei Michaelis, 1897, doc. 1170, p. 564-566, despre convenția româno-săsească de la Cristian din 13 ianuarie 1383, cu menționarea Săliștei ca *Magna Villa Valachicale*.

³⁷⁷ Gündisch, Gustav (editor), *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. IV (1416-1437), Sibiu, 1937, doc. din 17 decembrie 1419, despre întemeierea satului românesc Rod pe locul

Historica, seriile C (de exemplu, vol. X/1977, XII/1985, XVI/2014)³⁷⁹ și *D. Relații între țările române* (vol. I/1977)³⁸⁰; *Conscripția fiscală a Transilvaniei din anul 1750* (vol. I. *Descrierea localităților conscrise*, partea I și partea II/2009)³⁸¹; *Documente privind revoluția de la 1848 în Țările Române. C. Transilvania* (vol. IX/2011, vol. XI/2016)³⁸².

Totuși, se cuvine alcătuită o colecție sau măcar o ediție documentară dedicată doar Mărginimii, la fel cum istoriografia noastră a știut să onoreze prin volume speciale și alte „țări românești” din Transilvania: Făgăraș³⁸³, Hațeg³⁸⁴, Maramureș³⁸⁵. Însă, în cadrul grantului menționat în debutul acestui studiu, am elaborat un volum de studii și documente, ce va ieși curând de sub tipar, prin care dorim să suplینim lipsa amintită. Volumul dens, dotat cu ediție critică de documente, are în vedere tocmai *Patrimoniul istorico-juridic românesc din Mărginimea Sibiului (Rășinari, Săliște)*³⁸⁶.

unde fusese înainte *villam Olachalem*; doc. din 28 aprilie 1428, ce confirmă hotărnicia dintre Apoldul Mare și Tilișca stabilită prin judecata vornicului Albu, etc.

³⁷⁸ Nicolae Iorga (editor), *Socotelile Sibiului*, extras din „Analele Academiei Române”, seria II, tom XXI, Memoriile Secțiunii Istorice, București, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl, 1899, redă multe documente privind tranzitul comercial, vamal, poștal, al agenților și spionilor între Transilvania și Muntenia, prin pasul Turnu Roșu și prin Tălmaciu.

³⁷⁹ *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania*, vol. X (1351-1355), sub redacția lui Ștefan Pascu, editori: Sabin Belu, Ioan Dani, Konrad G. Gündisch, Viorica Pervain, Aurel Răduțiu, București, Editura Academiei R.S.R., 1977, doc. 264, p. 273-274: Sântimbru, 27 august 1354, diploma voievodului transilvan Ștefan de recunoaștere a hotarelor Apoldului de Sus cu Amnaș și Săliște, prin punerea semnelor de hotar; *ibidem*, vol. XII (1361-1365), sub redacția lui Ștefan Pascu, editori: Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Sabin Belu, Ioan Dani, Marionela Wolf, București, Editura Academiei R.S.R., 1985, doc. 233-234, p. 220-223, privind reconfirmarea de către regele ungar și voievodul transilvan a daniei bunurilor lui Nicolae de Tălmaciu acordate voievodului Toma; *ibidem*, vol. XVI (1381-1385), editori Susana Andea, Lidia Gross, Adinel-Ciprian Dincă, București, Editura Academiei Române, 2014, multe referiri documentare despre Săliște.

³⁸⁰ *Documenta Romaniae Historica. D. Relații între țările române*, vol. I, București, Editura Academiei, 1977.

³⁸¹ *Conscripția fiscală a Transilvaniei din anul 1750*, vol. I. *Descrierea localităților conscrise*, partea I și partea II, editori Ladislau Gyémánt, Remus Câmpeanu, Anton Dörner, Florin Mureșan, București, Editura Enciclopedică, 2009, 2.594 p., unde sunt descrise și 60 de localități ale scaunului Sibiu conscrise la 1750, între care se individualizează 5 localități ale scaunului filial Tălmaciu.

³⁸² *Documente privind revoluția de la 1848 în Țările Române. C. Transilvania*, vol. IX (1-5 iulie 1848), coordonator Ela Cosma, prefață de Gelu Neamțu, editori E. Cosma, Marghiola Bodor, Attila Varga, Marin Balog, București, Editura Academiei Române, 2011, doc. 107, p. 179-181, despre scrisoarea preotului paroh Sava Popovici-Barcianu către comunitatea din Rășinari, trimisă de la Innsbruck, relatând audiența delegației românești la împărat în iunie 1848; *ibidem*, vol. XI (6-31 iulie 1848), coordonatori Iosif Marin Balog, Ela Cosma, Varga Attila, editori I.M. Balog, E. Cosma, Varga A., Marghiola Bodor, București, Editura Academiei Române, 2016, despre tulburările și revoltele din Mărginime, la Rășinari și în scaunul filial Săliște, în iulie 1848.

³⁸³ Documente din Țara Făgărașului: David Prodan, *Urbariile Țării Făgărașului*, vol. I și II, București, 1970 și 1976.

³⁸⁴ Documente din Țara Hațegului: *Izvoare privind evul mediu românesc. Țara Hațegului în secolul al XV-lea (1402-1473)*, introducere, ediție îngrijită, note și traduceri de Adrian Andrei Rusu, Ioan Aurel Pop, Ioan Drăgan, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1989, 325 p. + ilustrații + hărți.

³⁸⁵ Documente din Țara Maramureșului: Ioan Mihalyi de Apsa, *Diplome maramureșene din secolul XIV și XV*, Sighetul Marmației, 1900.

³⁸⁶ *Patrimoniul istorico-juridic românesc din Mărginimea Sibiului (Rășinari, Săliște)*, volum de studii și ediție critică de documente, coordonator Ela Cosma, autori și editori: Mircea-Gheorghe Abrudan,

Afară de cercetarea documentelor din arhive, nu s-a cules încă pe teren și nici nu s-a analizat tradiția istorică despre întemeierea așezărilor românești mărginene, a satelor și a bisericilor. Străbătând Mărginimea, primul loc de unde trebuie începută culegerea datelor îl constituie lăcașul de cult al fiecărui sat. De obicei, la intrarea în biserică se expune un istoric realizat de parohul locului, care a adunat toate informațiile pe care le-a putut strânge din documentele, legendele, tradiția și obiceiurile locului. Nu mai vorbim despre chestionarea preoților, a curatorilor, a unor locuitori, în legătură cu existența documentelor sau uricelor vechi ale satului și sătenilor, lucru care nu s-a făcut (în anii din urmă) nici în Hațeg, nici în Făgăraș. La modul ideal, satele cu hotarele lor ar trebui văzute de cercetător, la pas, și cunoscute amănunțit cu toponimia și hidronomia lor, cu antroponimia lor specifică. Urme ale tradiției sunt pretutindeni, ele trebuie doar culese.

Așa cum din pasiunea câtorva oameni (și îndeosebi a lui Adrian Stoia) s-a repertoriizat și s-a tipologizat patrimoniul cultural impresionant al troițelor mărginene³⁸⁷, merită investigat și un alt tezaur încă neatins al Mărginimii Sibiului, constând din inscripțiile bisericilor, caselor, fântânilor, troițelor. Avem în vedere mai ales pisaniile cu litere chirilice în limba română, cu toate că printre ele, negreșit, se află multe și în slavonă. Tot la fel ca cele din Țara Hațegului și a Făgărașului, nici inscripțiile chirilice din Mărginimea Sibiului nu au deșteptat atenția cercetătorilor ardeleni, întrucât necesită specialiști paleografi și slaviști.

Cartea veche românească ori documentele manuscrite, notate în Mărginime cu litere chirilice până la jumătatea veacului al XIX-lea, chiar dacă au fost parțial identificate și scanate, nu au intrat încă în circuitul științific. Așa de pildă, *Cartea legii și a 7 scaune săsești din Ardeal*, un manuscris cu litere chirilice de 235 de pagini, scrisă la Săliște, la 6 august 1825, de către profesorul Pamfil Pamfilie, volum aflat la Biblioteca Centrală a „Astrei” din Sibiu³⁸⁸.

În tot cazul, pisaniile și manuscritele chirilice din sudul Ardealului și din Mărginime rămân un deziderat de investigat pe viitor, ceea ce va aduce cu sine multe surprize frumoase.

Marius Boromiz, Alexandru Bucur, Ela Cosma, Daniela Deteșan, Livia Magina, Tatiana Onilov, Vasile Rus, Victor V. Vizauer, Academia Română – Institutul de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca, colecția *Biografii Istorice Transilvane*, tom XV, Cluj-Napoca – Găteanu, Argonaut Publishing – Symphologic Publishing, 2020, 870 p..

³⁸⁷ Adrian Stoia, *Troițele din Mărginimea Sibiului. Parte uitată a patrimoniului cultural sibian*, Sibiu, Editura Andreiana – ASTRA Museum, 2017.

³⁸⁸ Pamfil Pamfilie, *Cartea legii și a 7 scaune săsești din Ardeal*, manuscris cu litere chirilice, Săliște, 1825, 235 p.. Original: Biblioteca Centrală a „Astrei” din Sibiu, cotă C.M. 31 (inventar 31), digitalizată. Descrierea bibliologică: „*Cartea legii și a 7 scaune săsești din Ardeal* prin mine Pamfil Pamfilie de la Sas Pian s-au scris. Ano 1825, 6 august”. 1825, august, 6. (f. 1, p. 232). Hârtie. 117 f. (1 f. nenumerotată + 232 p. numerotate). 22,5 X 19,5 cm. Foaia de titlu, inițiale simple și ornate cu roșu și verde. 17-18 rânduri pe pagină. Cursivă. Legătură veche de carton cu cotor de piele. Scris în Transilvania, la Săliște. Însemnări: p. 232 - „Sfârșitul Cărții Legilor săsăști din Ardeal prin osteneala profesorului Pamfil Pamfilie din Sas Pian. Ano 1825, 6 aug.”.